پښتنو ته ادبي سوغات

د خوشحال خان خټك مَرغَلرِي

قندهار ۱۳۱۷

عبدالحي حبيبي

Ketabton.com

(c) ketabton.com: The Digital Library

د خوشحال خان خټک کلیات

دا د پښتو لُومړی ادبي اثر، دَ پښتون ټولواک اعلحضرت محمد ظاهر شاه په عصر کښ په امر دَ ع، ش سردار محمد داود خان د قندهار ملکي او لښکري مشر، په هغو مصارفو چه دَ دارلحکومگي په واک کښ دِي، د قندهار په مطبعه کښ په تصحیح او تحشیه او احتمام دَ عبدالحی حبیبي مدیر دَ طلوُع افغان چاپ او خپور شوُ.

دا کتاب له څلوروُ قلمي او ټولو چاپي نسخو څخه په ډیر زیار نقل شوي، او تر پخوانیوُ چاپي نسخو خورا بشپړ او ډېر دي.

قندهار. غويی ۱۳۱۷

(c) ketabton.com: The Digital Library

له ویونکو سره یَو څو خبري

د خوشحال خان خټك مرغلری، یعني دَ پښتو دَ یوه نامتو او توریالي مشر وېناوي او اشعار لکه دَ پښتو ژبي نور خواږه او گرانبها ادبي آثار چه ورک او په هر گوټ کښ چه پاته دي دغه کتاب هم ورک او دَ پښتنو څخه لیري پاته وُ.

که څه هم په پښتونخوا کښ هري خوا ته د دې مرغلَروُ لاړونه یعني دَ خوشحال خان قلمي کلیاتونه او دېوانونه ډېر وه مگر بشپړ او صحیح دَ پښتنو له خوا نه وه چاپ او خپاره شوِي.

دَ پښتو دَ اوسني نسل ځلمو او دَ ملي ژبي پوهانو او قدر پېژندونکو چه دا دَ ژبي گرانبها ادبي اثر ور معلوم وُ، هر کله بې زړه غوښته چه نشر او خپور شي! او ما دا ډېر کلونه دغه ارمان په زړه کښ درلود.

دَ ۱۳۱٦ په دوبي کښ یوه ورځ دَ دغه اثر ذکر په قندهار کښ د دې ځاي د ځلمي او پښتون مشر والاحضرت سردار محمد داود خان په مخ کښ وشو، ځکه چه دُوي دَ پښتو ژبي دَ ژوندُون او خپورتیا سره دَ زړه مینه لَریي، نو ئې امر وفرمایه ، چه دغه کتاب دِ چاپ شِي، او مصارف دَ چاپ ئې هم له خپلي خوا ورته منظور کړه.

ما چه په کلو کلو دغه ارمان په زړه کښ درلود، ژر مي دَ دغه کتاب ډېر قلمي او چاپي نسخې له هره خوا سره را ټولي کړې (چه تفصیل بې په لمړبو مخو کښ دَ کتاب وکړم) او تقریباً یو کال مي د شپې او ورځي زیار وکیښ، چه ټوله نسخې مي سره مقابله کړې، او یو جامع او بشپړ اثر مي پښتنو ته وړاندي کي، که څه هم دغه کتاب به له اویا کلو څخه څو واره په هند کښ چاپ شوي دي، مگر یو بشپړ او صحیح نه وُ، دغه نسخه چه اوس پښتنو ته وړاندي کیږي، حتی المقدور بشپړه ده او یو بیت هم له قلمي نسخو څخه ندی پاته شوي، چه دلته نه وي راغلي.

په تصحیح کښ ئی ما هم ډېر زیار وکښل، ردیفونه مې برابر کړل، املا مي حتی المقدور سمه کړه او ځني گران لغات مي حل کړل، هغه چه زه نه په پوهیدم هغه مي پښتنو ورونو ته پرېښووه. دا دي چه زه لمړی خوشحال خان په تاسي پېژنم، او د ده د ادب مقام در ښیم وروسته نو د ده مرغلري در وړاندي کوم، که څه غلطی را څخه پیښه شي، ښاغلي پښتانه چه بخښنه او ښندنه د دوی د پښتونوالي پلارنی مېراث دي، ما به وبخښې، د پښتونوالی په روڼه دنیا کښ ما ته دغه خوښې او افتخار بس دي، چه د پښتني لُمړی ادبي اثر پښتنو ته وړاندي کوم، او د پښتو او پښتونخوا په ادب کښ، په یوه کوچني خدمتگوټي ویاړم، او له دې ځایه د پښتو د پلار خوشحال خان ږغ په هغه شپېلی کښ پوکم، چه یو وخت ئې پښتانه په خواږه ږغ د مېني په نڅا او اتڼ کښېوته، او د لویو غرونو په درو کښ به ئې د خپلي مېني د عشق سندري ویلي، او د خپلي پښتونوالي انگروزه بې پر جهان پرې یسته!

هیله لرم چه ښاغلي پښتانه دغه زما زیار او مښود، د نمنځني په سترگو ووینې، او د پښتنوالي په دود ئې ومني ولي چه ما د دغه ادبي اثر په نشر کښ ډېري شپې وهلي او ورځي مي تیري کړي دي.

قندهار، دَ خواجه کلی، د کب شلمه شپه ۱۳۱٦

عبدالحی حبیبي د طلوع افغان مدیر او لیکونکي

(c) ketabton.com: The Digital Library

هغه قلمي او چاپي نسخې چه دا كتاب ځني بشپړ شوي دئ:

د دې ادبي اثر د بشپړتيا او تكميل دپاره موږ هري خوا ته پلټنه او پوښتنه وكړه، او چاپي او قلمي نسخې مو را ټولي كړې، په چاپي نسخو كښې خو اساس او اصل هغه نسخه ده، چه په ٦٠٧ مخ كښې تقريباً اويا كاله دمخه په ١٨٧٠ عيسوي كال له ١٢٨٧ هجري د ډاكټربليو انگليس مستشرق له خوا د ده په تصحيح په اهتمام د سلطان بخش دا روغه د پېښور په جېلخانه كښې د يوې قلمي نسخې له رويه چه د افضل خان خټك په تصرف كښې وه، طبع او نشر شوې ده.

تر دغه وروسته چه ټولي نوري نسخې په پېښور كښې د دغه له رويه چاپ شوي دي، هر چا له ځانه لاس پكښې وهلې او تقريباً اصل كتاب ئې ورك كړي دي، موږ دغه نسخه اساس وگرزوله، او جناب امين الله خان زمريالي د كابل د پښتو ټولنې عضو چه دغه نسخه ئې درلوده، موږ ته ئې راكړه،

دغه نسخه موږ د څلورو نورو قلمي او خوشخطو نسخو سره مقابله كړه، زوائد مو ټوله وليكل او هر ځاي مو زائد بيت ته چه په چاپي نسخه كښې نه وُ، په دې علامه (×) اشاره وكړه، او زياتي بدلي او رباعيات مو بيل بيل د كتاب په حاشيه كښې وښوول، اختلاف د نسخو مو حتى المقدور په حواشي كښې وليكه د قلمي نسخو تفصيل دا دي:

(١) مهمه نسخه چه په تقريباً ١٥٠٠ مخ كې پر اعلا زاړه كاغذ خورا خوشخط په ١١٤٢ هجري كال په اتلسم د جمادي الثاني د شيخ محمد اعظم نومسلم په خط په امر د اسد خان ليكلې شوې او بيا ملا عبدالحليم نامي حاشيه پر ليكلې او مشكلات ئې حل گړي دي.

دا نسخه په ترتيب كښې له نورو سره سمه ده، د ليكلو ځاي ئې ندي معلوم، په املا كښې هم له نورو قلمي نسخو څخه فرق نلري، د ځنو لغاتو په حل كښې موږ له دغي نسخې څخه كومك اخستي، او حواله مو ورته كړې ده، دا نسخه څلوېښت كاله پسله وفاته د خان ليكلې شوې ده.

(٢) دوهمه قلمي نسخه په تصرف د ع،ج، ا، ا ننبان محمد گل خان وزير صاحب داخله ده چه ډېره خوشخطه او صحت ته نيژدې ده، دا نسخه په قندهار كښې ليكلې شوې ده، اما د ليكلو كال او ليكونكي ئې ندئ معلوم. ډېر زواېد هم لري، په خط او املا او ترتيب كښې له نورو قلمي نسخو فرق نلري.

(٣) دريمه نسخه په تصرف د پښتانه فاضل جناب مولوي ابو الوفاء صاحب قندهاري ده، چه موږ ته ئې له حيدر آباد دكن را ولېږله، دانسخه كه څه هم په خط كښې تر نورو پاته ده، اما ډير زوايد لري او اكثر بيتونه ئې په نورو كښې نشته، او بشپړ ښكاره كيږي، د دې كتاب قطعات په غره د شعبان ١١٧٠ كال ، او رباعيات ئې په ٢٧ د ذيقعده ١١٧١ كال او غزليات ئې په ٧ د ذيقعده ١١٧١ كال او قصايد ئې په ٢٤ د شعبان ١١٧٠ هجري كال ليكل شوي دئ، د كتاب ليكوني ندئ معلوم، مگر د شاهجهان پور په ښار كښې ليكل شوي دئ، او دا ښكاره كيږي چه كاتب ئې په پښتو نه پوهېدې، محض ئې نقل اخېستي دئ، ولي چه ډېر ځاېونه سهو او خطا لري.

(٤) څلورمه نسخه په تصرف د جناب حاجي احمد على خان هوتك د قندهار وه، چه خورا خوشخطه او صحيح وه، ترتيب او ليك او املا ئې لكه نوري قلمي نسخې هغسي دي، فرق نه سره لري د كتاب د ليكلو كال او كاتب ئې ندئ معلوم.

(c) ketabton.com: The Digital Library

تشکر

دلته به بې وړه نه وئ، چه موږ له دغو محترمو پښتنو څخه چه خپلې قلمي نسخې ئې د نقل او مقابلې او سمون دپاره موږ ته را لیږلي دي، تشکر وکړو، او دا د دوي کومك په احیاء کښ د دې اثر، د پښتنوالي او پښتو غوښتو له پلوه د خوښې او تشکر په سترګه ووینوُ، چه د دې کتاب په نشر کښ دوئ لو برخه لري.

د کتاب ټوکونه

د خوشحال خان کلیات په اصلو قلمي نسخو کښ هم څلور ټوکه دئ، موږ هم پر هغه اساس سم چاپ کي لکه له فهرسته څخه چه څرګندېږي، لمړی ټوک ئې غزلیات دي، دوهم ټوک قصائد دي، دریم ټوک رباعیات او څلورم ټوک قطعات او متفرقات دي.

تعداد او زوائد

په دغه کتاب کښ د ډکټر ډبلیو بلیو انګلیس تر چاپي نسخه ٨٤ بدلي، او ٢٠٧ رباعیات او ٥ قصائد او مجموعاً ټوله ١٤٠٠ بیتونه تر چاپي نسخه زیات له قلمي نسخو څخه را نقل شوي دئ. له دغه جهته نو موږ دا وېلاي شو، چه دا نسخه بشپړه ده، او تر اوسه د خان کلام په دغه بشپړتیا چا ندئ نشر کړي او نوري ټوله نسخې علاوه پر غلطی او اړولو د اصلي الفاظو لږ او کمي هم دي. او دغه نسخه له هره حیثه بشپړه ګڼله کیږي.

غلطنامه

ځني سهوي او غلطی چه په مطبع کښ پېښې شوي دئ، په پاي کښ د کتاب ئې موږ غلطنامه هم ترتیب کړې ده، پښتانه به لمړی کتاب د علطنامې له رویه سم کړي، بیا به ئې نو ولولي.

ځني ګران کلمات

د کتاب ځني ګران لغات او کلمات موږ حتی المقدور حل کړه، او حاشیه مو پر ولیکله، د ع،ج، وزیر صاحب داخله سیند او د جناب راحت الله زاخیلي پښتو لغات، او د پښتو مرکې د قاموس یوه برخه چه زموږ څخه شته، او زموږ خپل له لغوي پښتو یاداشتونو څخه، خلاصه په هره توګه چه کوم لغت حل کیدي، ترجمه مو ورته وکښله.

سره د دغه هم ځني بیتونه او ځني کلمات دغسي حل طلب پاته شوه، چه بیتو ته مو (ح) لیکلې ده او په پاي کښ د کتاب مو یو د نادره جدول هم زیاتي کي، او هغه لغت چه د کتاب په ټولو مخو کښ راغلي دي موږ ئې مخ وښووي او د حل

(c) ketabton.com: The Digital Library

طلبو لغاتو ترجمه مو پښتنو ته پرېښووه، ګُندي پښتانه داابيات او لغات حل کړي، او په دوهمه طبع کښ بيا ترجمه سره وليکي. هيله لرم، چه پښتانه له دې قصوره ما معاف کاندي.

د کتاب املا او رسم الخط

تر اوسه چه ما د خوشحال خان ياد دده د کورنی د ادباوُ قلمي دېوانونه ليدلي، ټوله په متحد رسم الخط او املا ليکلې شوي دي، داسي ښکاره کيږي، چه په هغه وخت کښ دغه املا مروجه وه، دوي د پښتو مخصوص حروف داسي ليکلي دئ:

ټ = طء مثلاً ټول = طول

څ = ۘح څوک = چوک

ځ = ٴح ځما = حما

ډ = ذٔ ډېر = ذٔېر

ړ = رٔ زړه = زرٔه

ڼ = نٔ رڼا = رنٔا

علاوه پر دې د (ښ) او (ږ) حروف لکه پارسي (ش) او (ژ) ليکي او د کاف او ګاف فرق هم نه کوي، د خوشحال خان ټوله قلمي دواوين او د عبدالقادر خان او علي خان او کاظم خان او اشرف خان هجري، چه ټوله له خان پښته دي، ديوانونه ئې ټوله په دغه املا ليکل شوي دي او رسم الخط د ټولو هم پارسي نستعليق دئ نه عربی، علاوه پر دغه د کتاب د املا په خصوص دا لاندينې ملاحظات وګوري:

(١) ئې چه ضمير د غايب دئ، په همزه بې ټکو ليکل شوې او (ی) يعني هستي چه له افعال ناقصه څخه ده مخاطب مخصوص دي په ټکو بې همزه ليکل شوي دي، مګر په ځنو ځايو کښ د مطبعې خطا په سبب د دغه کلمې سره ګډ شوي دي. ځکه چه له موقع څخه ښکاره کيږې، نو به ګُندي ويونکو ته اشکال نه پېښيږي، په نورو ځايو کښ د دې دوو کلمو د شکل تميز شوې دئ (ئې، يی).

(٢) مفغن کلمات ټوله په پښتو املا او مفغنو حروفو ليکل شوې دئ، لکه کميس، کيسه، وخت او نور، چه په پېړيو پېړيو پښتنو دغه کلمات پخپله ژبه کښ را اړولي دي، او په قلمي نسخو کښ هم دغسي ليك دي.

(٣) کلمه د کښ د پښتو له ظرفی کلماتو څخه ده. په ټولو قلمي نسخو کښ په ياء (کښې) ليکلې ده، مګر اوس بی ياء مروجه ده، نو په هغه ځاي کښ چه قافيه نه ورانېده، موږ کښ بې ياء وليکله، او د ياء په قافيه کښ مو مجبوراً کښې د ياء سره وليکل، چه ترتيب ئی وران نشي.

(٤) ځني کلمات په اختلاف د محاورو لږ څه تغيير کوي، يا ئې املا ډېر فرق نه کوي، نو ئې املا پر يوه ډول نده راغلې. مثلاً ګوته، ګته، څو، سو، جنځي، چنجي، ورځه، وروځه، رويبار، رېبار، توکي، توګي، ځکه چه دواړه محاورې ئې صحيحي دي، نو زما په عقيده دا اختلاف د املا ئې هم پروا نلري.

(٥) کلمه د خپور کله کله پر جلا محاوره برابر (خور) ليکلی او جمع ئی خواره راغلې ده چه له موقعه ښکاره کيږې، ځکه چه خور دوې معناوي لري او مورد د اشتباه لوېږي، نو موږ ئې املا خپور غوره کړه. که کوم ځاي خور ليکل شوې وي، تصحيح دي وشي. دغسي هم سپور په معنا د سوار کله کله سهواً سور ليکلې ده ځکه چه د سپور کلمه غوره ده، نو که

(c) ketabton.com: The Digital Library

پښتانه تصحیح وکړي، ښه به وئ! ولي چه سپور وضعي، او سور تقریباً د مفغن شکل لري. دغسي هم کلمه د زر یعني زور که څه هم د خټکو محاوره ده مگر په ځنو ځایو کښ چه اشتباه پېښېږه، موږ ئې د قندهار محاوره ژر ولیکله چه محل د اشتباه نه وُ، هلته زر هم راغلې ده.

(c) ketabton.com: The Digital Library

خوشحال خان خټك

خوشحال خان خټك څوك و؟

خوشحال خان زوی د شهباز خان زوی د یحیی خان زوی د ملك اکوړي زوی د درویش محمد (مشهور په چنجو) زوی د تمن (اتمان) زوی د حسن زوی د شیخ علی زوی د عطا (هوتي) زوی د پټي زوی د اتو زوی د برګوېټ زوی د تري زوی د تورمان زوی د لقمان (مشهور په خټك) زوی د برهان زوی د ککي زوی د کرلاڼ دی، چي د خټکو په روایت د کرلاڼ (کرړان) پلار هوني نومېدی، او هوني د سړبن څخه بولي، ځیني مؤرخین یې د عبدالله اورمړ زوی ګڼي[۱].

خوشحال خان په کرلاڼو کي یو صحیح النسب پښتون دی، چي د پلار او نیکه څخه د خټکو مشر او خان و، د ده پنځم نیکه ملك چنجو د مغولي اکبر پاچا په عصر کي (۹٦۳ _ ۱۰۱٤ هـ) په پښتنواله مشهور و، ملك اکوړی د ده زوی هم لکه پلار یو نومیالی پښتون و، چي د اکبر پاچا او د مغولو د امپراطورۍ له خوا د خپل قوم او د دغه ځای د پښتنو ملي مشر ګڼل کېدی، او د کابل د لاري ساتنه په ده اړه درلوده، ده سرای ودان کی، چي اکوړه یې هم بولي، تر ده وروسته یحیی خان او بیا یې لمسی شهبازخان د شاه جهان په عصر کي د پښتنو مشهور سردار او نامتو خان و[۲] چي د مغولو تر امپراطورۍ لاندي یو امیر او د پښتنو مشر ګڼل کېدی.

تولد :-

د جهانګیر مغولي پاچا په عصر کي (۱۰۱٤ _ ۱۰۳۷ هـ) چي شهباز خان د (۲۲) کالو و، د ده په کور په اکوړه کي په ربیع الثاني د ۱۰۲۲ هـ کال سم له ۱٦۱۳ ع کال خوشحال خان وزېږېدی، چي وروسته نو دا سړی یو نامتو پښتون او غیور سردار سو، او په دنیا کي د پښتنوالي او د پښتو د ادب یې یو لوړ نوم پرېښنو.

ملي مشر خوشحال خان :-

د خوشحال خان پلار شهباز خان خټك په ۱۰۵۰ هـ کال چي عمر یې پنځوس کاله و په یوه جنګ کي د یوسفزو ټپي او په پنجشنبې اول د شوال وفات سو[۳] د پلار تر مرګ وروسته د خوشحال خان درې نور کوچني وروڼه وو، جمیل بېګ، شمشېرخان، میرباز خان، مګر دی د مشرتوب له پلوه د قوم په خانۍ او سردارۍ وټاکل سو، او ټوله اولس په مشرتوب ومانه، شاه جهان مغولي پاچا هم دی د پښتنو خان کی، او د مشرتوب فرمان دده په نامه له ډهلي څخه صادر سو[٤]، شاه جهان چي د خوشحال خان قدر او احترام په ښه ډول کاوه، او په مغولي دربار کي یې ډېر نفوذ او اقتدار درلود[٥]، د اجمیر په جنګ کي چي د تاراګډهـ کوټ هیڅ چا نسوای فتح کولای، توریالي خوشحال خان دا کوټ مات کړ، او په لاهور کي د شاه جهان له حضوره څلور لکه روپۍ انعام ورکړه سو، او د دوه نیم لکو روپو پټی وروبخښل سو[٦].

خوشحال خان که څه هم د مغولي دربار تر اثر لاندي و، او د مغولي پاچهانو په اطاعت یې ځان مکلف ګاڼه مګر ده د خپل قوم په منځ کي بشپړ استقلال درلود او د مغول مریي توب یې هیڅکله د خپل قوم له پاره نه خوښاوه، شاه جهان هم فقط د پښتنو آرامي غنیمت ګڼلې او د دوی داخلي آزادي یې نه ور ورانول، خان پخپله وایي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

د هـــــــغه دور پاچا و

قدردان شاه جـــــهان

د پلار ځای یې و ما راکړ

په اولس سوم حکــــمران

که د توري که د ورکـــړې

هیڅ مي پرې نښو ارمــان

واړه دېرش زره خټك دي

درست زما دي په فرمان

درست خټك ځما په دور

نامــور ســـــو په دوران

مگر تر شاه جهان وروسته چي د ده زوی اورنگزېب عالمگیر خپل پلار بندي کړ او نور ورونه یې یا مړه یا مغلوب کړه او په ١٠٦٩ هـ کي پاچا سو، ده د خپل پلار طرفداران او درباریان ټوله ورکول، نو خوشحال خان خټك د پښتنو ملي مشر هم چي د شاه جهان له ملگرو او مقربانو څخه و، او اورنگزېب بېرېدی چي مبادا دی به د شاه جهان د خلاصۍ کوښښ وکي، نو یې وغوښته چي پښتانه مخذول کړي او خان هم ورك کړي.

پښتانه خو طبعاً آزادي غوښتونکي دي، او بل چاته سر نه کښته کوي، او پر خپل استقلال مین دي، خاص بیا خوشحال خان چي یو

صحیح پښتون سردار و، نو اورنگزېب خو دی په قوت سره نسوای ماتولای، له دغه جهته یې دروه او ټېټال ورسره وکړ، او خان یې په غوړه ژبه او احترام خپل دربار ته وغوښت، له بلي خوا یې د ده خپلوان

هم د خانۍ او منصب په ژمنه او رشوتو او روپو وغولول چي خان د پاچا دربار دهلي ته ورواستوي، خوشحال خان که څه هم ډېر پوه او تجربه

کار سړی و، مگر د پاچا په عهد او قول او د خپلوانو په اصرار وغولېدی، او یوازي پېښور ته ولاړی، د پېښور حاکم د مغولي دربار په نغوته دی بندي کړ، او تحت الحفظ یې دهلي ته واستاوه، خوشحال خان د روژې په منځ کي د ١٠٧٤ کال دهلي ته ورسېدی او دا د پښتونخوا د بڼ خوشنوا بلبل، هلته دمغولو په بند کي تر څلورو کالو پوري بندي پاته سو، که څه هم د ده قوم په اتفاق د ده د خلاصۍ له پاره ودرېدل او غوښته یې چي مسلح حرکت په دې باب کي وکي، مگر خان دوی منع کړل، او له جنگه یې وگرځول.

خوشحال خان خپل د بند حوادث په یوه حبس نامه کي چي (٢٢٠) بیته ده ویلي دي او په خپل بند کي یې د وطن په بېلتون کي ډېري سوځوونکي نارې او غلبلې وهلي دي :

د هیواد یاران مي هر زمــــان یادېږي

چي یې مخ په خوب کي ووینم وویاړم

خوشحال خان څلور کاله په ډهلي او رنتهبور کي بندي و، وروسته نو ایله سو اما هره ورځ به دربار ته حاضرېدی او د وطن د تگ اجازت یې نه درلود په دغه حال کي داسي شکوه کوي (٤ د رجب ١٠٧٧ هـ) :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

هـــــــره ورځ ورتله دربار ته
گـــــــوره دا څه مشقت دی
د بل حـــــکم پرې زندان سي
چي پر خپل حکم عادت دی
نه شيرين خواړه ياران سته
نه د چا ســـره صـحبت دی

په پای کي خوشحال خان په اگره کي په ملگري د خپلو خپلوانو فرصت وموندی او خپل وطن ته راغی، دلته نو بيرته خپل قوم پر ده راټول سو، او په وارو وارو يې د مغلو سره سخت او لوی جنگونه وکړل، او د پښتونوالي هوډ يې تر سره کړی، او پښتانه يې د خپلي آزادۍ د ساتني له پاره د مغولو په مخ کي ولاړکړه، مگر د يوې خوا د هند د دربار رشوتونو او روپۍ او د بلي خوا د خان د زامنو او خپلوانو نفاق، دی و کار ته نه پرېښو:-

زه غليم د اورنگزېب يم
ســـــر په غره په بيابان
زه په ننگ د پښــتانه يم
دوی نيولي مــــــغولان

مغوليه دربار ډېر مبالغ د پښتنو د بې اتفاقۍ او د خان د ناکامۍ له پاره وشيندل، او د خان زامن يې له ده څخه پر خلاف کړه، خوشحال خان غوښته چي دوی د پښتو ننگه او هوډ پر ځای کړي، مگر دوی د مغولي دربار په رشوتو او روپو له ده سره ملگري نه کوله، او پخپله عياشي بخت وه، له دغه سببه نو خان پخپل کلام کي هر ځای د دوی له لاسه شکوه کوي:

زويو مى خوی د ختکو نور کړ
ځما په نقش يې پوري اور کـــړ
وخت د گــــــټني د نام و ننگ و
بدو زامنو راڅخه خـــــــپور کړ

خوشحال خان په دغه وخت کي چي دَ مغولو قوا دَ ده په بيرته نيو لو بخت وه هری خواته دَدُوی په مقابل کښ سفرونه اوتبليغو نه کړي دي څوچه په پاکي اورنگزېب پخپله ناچارسو، د ده مقابلې ته راووت.

اورنگزېب پاچا زړه ډك په لاهـــــــــورراغی
گوره کانده به څوك وران څوك به ودان سي

خوشحال خان تقريباً دوه کاله د مغولوله امپرا طورۍگ سره دمړانی مقابله وکړه دوه کاله پخپله اورنگزېب داټك پر غاړه ورته پروت

و:-

اورنگزېب راته يوکال وسو چه پرو ت دی
په صورت حيران پرېشان په زړه افـــگار

(c) ketabton.com: The Digital Library

په پای کې چې د مغولو پاچا ، په قوه د پښتنو له ما تولو څخه عاجز سو، نو یې د رپو په زور پښتانه سره بېل کړه ، او د خان زامن او خپلوان یې پرده راولاړ کړه :-

خزانې د هندوستان دي راخورې سوي

سره مهران دي ننو زي په کـــــوهسار

خوشحال خان هرځای له خپلوانو او زامنو څخه شکوه کوي، او د مغولو د کامیابۍ او بري ذریعه هم دوی ګڼي:-

په بل غــشي بل ټوپك ویشتلی نه یم

که ویشتلی یم خوبیا پخپل ټوپك یم

د خوشحال خان سوانح ټوله په مشقت او تکلیف لړلي دي، د مغولی دربار د رقابت او مېرځۍ تاب په هغه وخت کي بي له دغسي مېړه او ټینګ پښتونه بل چانه درلود،دا ورنګزېب حکم د آمو له غاړي تربحر هنده پوري جاري و، او د مغولو د جهانګیرحرص او شهوت د پښتنو آزادي هم محو کوله، او نې غوښته چه دغه سپېڅلی او غیور قوم پخپلو غرو کي آزاد وي ، نو یې د خان و زو ی بهرام ته د خانۍ تطمیع ورکی، چه خان ګرفتار کړي.

خوشحال خان چي اوس نو سپین ږیری اوزوړ سوی و، خپل مشر زوی اشرفخان متخلص په هجری ئې د قوم خان کړ، مګربهرام خان اشرف خان ونیولی او په ۱۰۹۳ هـ کي یې د مغولو په لاس ورکړ، چي لس کاله په بیجاپورکي بندی و، او آخرهم هوري مړشو[۷].

دلته نو بهرام خان د مغولو د لښکرو په قوت و غوښته چي خپل پلار ونیسی، سره د دغه چي خان خورا زوړ و د (۷۷)کالو و مګر ګرفتارېي نه کړ، او افریدي ته جنی ولاړ[۸] او انزوا یې غوره کړه، په ادبي ژوندون کي یې د کتاب او قلم په ملګري د خپل حیات اواخر تېرول.او د پښتنو په لویو غرو کي یې د ادب او علم په رڼا ژوندون کاوه :-

پسله بند دی دا عـــــــــزم

د خوشحال د خـــــاطر جزم

یا نیولی مخ مـــــــــکې ته

یا مـــــــــــغلو سره رزم

یا یو کــــــــنج د غره نیولی

نمونځ، روژه د لــوستو بزم

عالم خوشحال خان :-

خوشحال خان په کوچنیواله کي د خپلی زمانې مروج علوم ټوله ویلي وه، د ده له کلام ښه ښکاره کېږي، چي ده اسلامي علوم لکه فقه، حدیث، تفیسر، او نور عقلي او فسقې علوم لکه منطق، حکمت، او ادبي علمونه او د فصاحت او بلاغت اصول لکه معاني، بیان، عروض قافیه او نور ټوله ویلي او عالم و. خوشحال خان سني مذهب مسلمان او حنفي و، دی وائي:-

د مذهب ښښتن ځلور دي پنځه ندي

حنفي سني مذهب د دین په کــار یم

(c) ketabton.com: The Digital Library

خوشحال خان په هركار كي د اسلامي شريعت پيرو و، او د خرافاتو او مزخرفاتو چي په دين كډشوي دي، مخالف و، او هر كله يي په دغه لاركي ښوونه او تبليغ كاوه:-

هر چي شرع فرمايي په هغه كاركړه
مه عمل كــــــوه په رسم په دودونه

علاوه پردې خان په تصوف او روحاني خوا كي معلومات لري چي په نورو مخو كي بې تفصيل و سي.

شاعر او اديب خوشحال خان :-

پښتو شعر ترخان د مخه:-

هغه وخت چي خوشحال خان په دنيا كي د ادب، و پښتو ژبي ته يو مخلد او جاويد خدمت كاوه په دغه وخت كي د پښتو ژبي ادب ډېر محدود و، د پښتو د ادب د ژوندون تاريخ درې برخي لري.

(۱) لمړی دوره خوله ابتداء څخه بيا تر نهم هجري قرن پوري ده، چي په هند كي د مغلو او په ايران كي د صفوي كورنۍ پاچهي وه، تر دغه د مخه د پښتو اشعار ټوله طبيعي او غير مصنوعي وه، او هغه سندري او نارې وې چي د طبيعت تر اثر لاندي به پښتنو ويلې، د اتڼ نارې، لنډۍ، سپرې بدلي، او نور اقسام چي اوس هم سته، د دغه عصر ادبي آثار دي.

(۲) دوهمه دوره چي د مغولي بابر او د هند د پښتنو پاچهانو لودينا نوله آخره عصره څخه (۹۳۰هـ) بيا تر سنه (۱۰۰۰ هـ) پوري رارسېږي، دغه اويا يا اتيا كاله د پښتو شعر نيم مصنوعي دی، يعني نه پوره پرزاړه حال طبيعي دی، او نه پوره د صنعت او عروض او قافيه تر اثر لاندي سوی دی، په دغه دوره كي ډېر ادباء او ليكوونكی شته، لكه.

اخوند دروېزه د ننګرهار، شيخ ملي يوسف زی، اخوندقاسم، ملاالف هوتك،كريم داد، بازيد(پيرروشن) چي د دغوټولو آثار نه پوره عروضی اشعار دي او نه پوره طبعيی.

(۳) درېيمه دوره د پوره عروضي او مصنوعي اشعارو ده، چي پښتنو اديبانو خپل شعرپر عروض اوقافيه او فنو نو د بلا غت برابر ويلي دي ، او له دغه عصره څخه چي اوس درې نيم سوه كاله كيږی ، د پښتو اشعارو عروضي دوره شروع سوې ده ، په دغه دوره كي ترخوشحال خان د مخه ميرزاخان انصاري، او ارزاني او دولت، او واصل او قلندر تېر سوی دي، چي خان ئې پخپله ذكر كوي:-

د ميرزا دېوان مي ومانډه په ګــــــوډي
مسخره مي ارزاني خوېشكي زمند كړ

خو شحال خان د ادبي مكتب مو سيس:-

تر خوشحال خان د مخه كه څه هم څو تنو عروضي اشعار ويلي دي ، مګر هغه خدمت چي خان پښتو ته كړي او په دغه اندازه ډېر اشعار چي ده ويلي، او پرې ينبي دي، له نورو څخه نه دي ليدل شوي ، د ده اشعار تقريباً څلوېښت زره بيته ته رسېږي هغه انقلاب چي ده د پښتو ژبي شعر ته وركړی دی، نو دی هر كله په حيث د مؤسس او پلار د پښتو شعر منل كيږي. تر ده وروسته چي ټول ادباء راغلي دي په فكر او ډول كي يې دی مقتداء دی، د ده له نسله څخه نور مقتدر

(c) ketabton.com: The Digital Library

اديبان هم پيدا سوي دي ، چي موږ بې پر خپل موقع ذکر وکړو.

شعرا وشاعري خو د انسان په خټه اخښلې سوېده، او ادب د انسانيت يو لوی او مهم جز دي، لکه ارسطو د يونان فيلسوف چي ادب د

فطرت محاکات او نقلي د انساني تأثراتو بولي، دغسي هم د پښتو

ادب ټوله پر دغه علمي کليه باندي بنا سوي دي خاص بيا د خوشحال خان ادبيات او آثار ټوله حاکي له هغو ذهني تاثراتو څخه دي چي

ماحول او محيط د ده په زړه کي کرله، دي د فطرت ترجان او د طبيعت ويونکې ژبه ده ، هر څه چي ويني، هغه په ښه ډول په وينا تصوير کولای سي!

خوشحال خان په هرراز شعرکي قوي لاس لري، عشقي، اجتماعي، فلسفي، وطني، اخلاقي او حماسي اشعار ډېر لري، د انساني فضائلو او دپښتنوالي د ښېګړو په بيان کي خو شحال خان يو پوره مو راليسټ (اخلاقي) او رياليسټ(حقيقي) اديب دي، په نقد او ادبي شجاعت کي هم ساري نلري، اما په دنيا کي دخياليت او ايډياليزم هم دومره جګ دی، چي لږ څه نور څوك پسي رسېدلای سي!

خوشحال خان موسس د هغه ادبي مکتب دی، چي وروسته ټولو د پښتو ويونکو او ژبه ورو خلقو د ده تقليد کړی دی، دی د خپل سبك استاد دی، نو ځکه موږ ده ته د پښتو پلار ويلای سو.

ما خوشحال چي په ښتو شعر بيان کړ

د پښـــــتو ژبه به اوس په آبوتاب سي

موازنه اومقايسه :-

د پښتو شعر که څه هم په ډېرو شيانو او خواصو کي د پارسي او عربي اشعارو سره نژدېوالي او قرب لري، مګر بيا هم ځکه چي محيط او د قوم ذهني او روحي خواص پر ادب اثر لري،نو د خان په کلام کي د پښتنوالي ډېر مزايا ليدل کيږي، خان يو مبتکر پښتون دی، د ده فکر په دنيا کي د ادب يوازي مقلد نه دی، بلکي له ځانه هم مضمون را ايستلای سي، د دې خبري اثبات د ده دکلام مطالعه کوي، مګر دلته موږ لنډه اشاره ورته کوو.

د عشق دنيا او د ميني نړۍ يوه بېله دنيا ده ، د عاشق قلبی وار دات او د ده تأثرات پر بل چا نه قيا سېږي، مګر ملي خواص او اولسي مميزات هر کله په دغه دنيا کي هم او ځاربږي، او لکه چي ادب د روحي تجلياتو هنداره ده، دغسي ټوله ملي ښېګړی پکښي بريښي!

پښتانه خو په فطرت کي ملي غرور او د روح لوړ تيا لري، پښتون هيڅکله او په هيڅ ډول داسي خضوع نه کوي، چي د ده ملي غرور ته دي صدمه و رسېږي.

شبلي نعماني په شعرا لعجم کي ليکي، چي نسبت و پارسي شعر ته په عربي شعر کي شاعر هرځای غزت د نفس او غرور ساتي ، مين که څه هم وخپل محبوب ته اړ وي او وصال ئي غواړي، مګر دي دګدا په څېر نه دی ، البته جانباز دی ، مګر غلام نه دی، ومصيبت ته د ميني تيار دی، مګرذليل ندی.

مثلاً يو عرب اديب خپلي ميني ته داسي خطاب کوي:-

(c) ketabton.com: The Digital Library

فلاتحسبي اني تخشعت بعد كم

ولا انني بالمشي في القيد اخرق

يعني: دا گمان مکوه ، چي زه په تاپسي خاشع سوم، او نه په بند سره زه له يو نه پاتېږم[٩] بل ځای عاشق وخپلي مينې ته داسي وايي، چي ضمناً د خپل قوم مېړا نه او توريالیتوب ورښکاره کوي:-

اذا اسودجنح الليل فلتات ولتکن

خطاك خفافاً فان حراسنا اسد[١٠]

يعني: چي ماښام د شپې وزر تور سي، نو راسه، مگر پلونه ورو ورو ږده چي زموږ ساتونکی زمري دی.

مگر په پارسي ادب کي عاشق د مينې په دنيا کي ځان دومره بايلي او بېخوده کيږي او د معشوق په مخ کي ځان دومره کښته کوي، چي ځان سپي هم بولي،

سحر آمدم بکويت بشـــــــــکار رفته بودی

تو که سگ نبر ده بودی به چي کار رفته بودی

حافظ وائي:-

شنيده ام که سگان راقلا ده مي بندی

چرا بگردن حافـــــظ نمی نهی دسنی

د پښتو شعر که څه هم له يوې خوا شديداً د پارسي تر اثر لاندي سوی دی، او ادباو هرکله د غسي خيالات او افکار ذکر کړي دي، مگر بيا هم ځاي ځاي د پښتنو الي د روح لوړ تيا يې په کلام کي ښکاره کېږي، او پښتون عاشق هيڅکله ځان نه سپکوي، او خپل غرور او د نفس مناعت نه بايلي، په هغو ځايو کي چي د نورو په تقليد څه ويل سوي وي، دا سي اشعار بېل دي!

د خوشحال خان په کلام کي د پښتنوالي لوړ او ژوندي روح ښه ځلېږي، مثلاً په دې بيت کي د ځان لوړ تيا په څه ښه ژبه محبوب ته سي:-

مرگ لــــــره واړه د دهـــــــــلي لښـــــــکر راغلی

ته لا د خوشحال په مرگ ځان روغ نه گڼې ننگ کړې

سربازي او توريالي توب په عشق کي هم د ده سره ملگري دي، او کورټ د ذلت او تحقيرکار نه مني :-

يا به سره د خپل ورمېږ په وينو رنگ کړم

يا به کُښل کړم دغه ستا شونډي ملوکي

يا :

مگر تا څخه ســــــــامان د سلطنت دی

چي په هوړ مي سپينه خوله غواړې ختکه

يا :

(c) ketabton.com: The Digital Library

په درست جهان به نه وي يو دما غوندي رسوا بل
ورځم توره وکښــــلې چي مــــــين واروم پر تا بل

د پښتنو عشق هم ښکاره او سپيڅلی دی، پټ پټانه نه لري، په نره توره مينه کوي، د عشق په دنيا کي خو مين او معشوق ډېر د راز ساتنه او پټول خوښ لري، او نه غواړي چي څوك په خبر سي.

زشوق ميروم و سوی تو ننگرم در بزم
برای آنکه فتد غير در گــــــمان دگر

عاشق له بيري د اغيارو او رقيبانو د خپل محبوب حال هم په ښکاره نه پوښتي :

بهر مجلس که جا سازم حديث نيکوان پرسم
که حرف آن مه نامهربان را درمـــيان پرسم

مگر د پښتنوالي په دنيا کي دا پټ پټانی نسته، د پښتون مينه او ميرڅي رڼه بده ده، خوشحال هم وايي :

زه خوشحال کمزوری نه يم چي به ډار کړم
په ښکاره نارې وهم چي خـــوله يې راکړه

د خوشحال د عشق ميثاق داسي ټينګ دی :

که يې سر درومي له تنه، نـــور په نه سي
د خوشحال چي د خپل يار سره ميثاق دی

خلاصه :-

د خوشحال خان په کلام کي هر ځای د پښتنوالي روح ښکاره دی، هغه چي په تقليد د بل چا ويلي سوي دي، ښېل دی.

که مي حلق له تندي وچ سي په همت کي
پروا دار کله په حوض د کـــــــــوثر يم

نور د ده پښتني ادبي مزايا، د پښتنوالي او حماست په بيان کي وګورئ :

په دغه ډول د خوشحال خان کلام معنوي او مادي مزايا لري، خاص بيا په علومو د فصاحت او بلاغت پوه دی، اسرار د بيان ورمعلوم دي.

صنعت او ابتکار :

د خوشحال خان په کلام کي علاوه پر نورو ښېګڼو او معنوي خواوو ظاهري بدايع او صنايع هم سته، د شعر ټوله اقسام لکه غزل، قصيده، مثنوي، رباعي، قطعه ، تخميس، تسديس، ترجيع او نور لکه حماسه، رثاء لري. معشر او مربع اشعار د ده ابتکار دی، چي په پښتو کي يې ويلي دي.

شعري صنعتونه او بدايع يې په کلام کي خورا ډېر دي، د (۱۰) مخ لومړئ بدله او د (١٤) مخ (سترګي ستا) بدله د ذوالقافيتين مع الحاجب فن دی، په دغه ډول ذوقافيتين اشعار ډېر لري، په دې بيت کې صنعت د طباق راوستلی دی :

(c) ketabton.com: The Digital Library

ښه چي سپين د زهد ليري له ما گـــــرځي
چي د تورو ته نژدي سي سپين هم تور کا

ته ښادي کړه زه به غم کړم
تا خندا زده زمــــا ژړا زده

يو وصال د ښو يارانو بل هــجران دی
چي خوشحال يې په خندا په ژړا کړی

په دغه آخرني بيت کي صنعت د لف و نشر مرتب هم سته، په تجنيس کي هم خان ښه لاس لري :
دوې دي توري سترگي لکه دوې تــــوري بلا
دوې دي توري ورځي لکه دوې توري تر ملا

هغه کار لکه دوه تورو سترگو وکا
هسي کار نه سي په تورو په لښکر

چا به راکړه په پالنگ دا هسي کښلـي
که مي نه وي په ازل په قسمت کښلي

د خان په کلام کي صنعت د ذولسانين هم ډېر راغلی، دی پښتواو پارسي او هندي گډوډ سره وايي، لکه په ٧١، ١٠٢،٢٠٧،٣٧٣،٣٨٦ مخو کي چي ليکلي دي، په (٣٣٧) مخ (راته نيسي الخ) او په (٢٣٤) مخ (ښايسته الخ) صنعت د ردالعجز على الصدر دی. د (٨٥٤) مخ په آخرنۍ رباعي کي صنعت د درو ټکو کلمو دی، او په دې رباعي کي صنعت د لزوم د متصل الحروف او تجنيس مراعات سوی دی :

ښې چين چين څني پښتنې جني
په شــــين شين ځي شين جــني
نن نغتي نشي تــشي پُښـــــتني
تشي پښتني فتــــــنې شي ځني

دغسي هم د کتاب د پای په مخو کي صنعتونه د رقطا او غير منقوط او نور راغلي دي، خوشحال خان په ادا د نريو نريو خيالو او تازه افکارو غښتلی دی، ډېر ځله داسي مضامين وايي چي بالکل نوي وي، ابتکار د ده د کلام گېڼه ده، مثلاً په دې يوه بيت کي ده يو جهان ابتکار او ډېر مضمون ځای کړی دی.

د عشق په دنيا کي مانې، او د محبوب خوابدی دومره يو مبتذل او مستعمل مضمون دی چي هر شاعر څه پکي ويلي دي، محبوب چي خوابدی سي البته پر مين باندي ستم کوي، مگر د مين زړه چي هغه پرهارونه غواړي، هغه لا نه

(c) ketabton.com: The Digital Library

مومي، ځکه چي د میني پرهار تر هر څه خوږ او خوښ دی :

خویش را بر نوك مژگان ستم کیـــــشان زدم

آن قدر زخمی که دل میخواست در خنجر نبود

د عشق دنیا عجیب نړۍ ده، ترخه پکي خواږه کیږي، او زهر پکي ګنی ښکاره کیږي.ښکنځل خو ترخي دي، مګر د عشق په دنیا کي ښېل خوند لري :-

دشنام دهی و بر لب تو

روح القدس آفرین نوید

خلاصه چي په عشق کي د ماني د دنیا واردات خورا ډول ډول او راز راز دي، خوشحال خان په دغه بیت کي اعجاز کوي :

په ماني یې مرده شویو کره عید وي

په خندا یې جــــــوهري کره ژړا وي

لومړی خو په دغه بیت کي صنعت د طباق او تضاد سته، د ماني، اختر، خندا، ژړا تلازم ډېر خوږ دی، مطلب خو دا دی چي د عشق وژلی او د محبوب د مګاني مقتولان خورا ډېر وي، ولي چي مقتولان ډېر سي البته مرده شوی خوښیږي او په خندا خو مرغلري له خولې څخه راتووي، نو چي مرغلري ډېري سي، البته وریا کیږي، او د جوهري او مرغلري والا بازار کوټه کیږي، د کلام یوه لو برخه ساقطه ده، مګر مطلب ښه روښانه او اوښار دی.

دا قدرت د بیان او په عین وخت کي فوق العاده بلاغت د خان د کلام له خصوصیاتو څخه دی. په دې رباعي کي چي ابتکار سوی دی هم خورا خوږ دی :

چي آئینې ته ښـــــــکاره دیدار کړي

آئینه درسته سره ګــــــــــــلزار کړي

چي شونډي کېږدي د جام پر مورګو

اوبه په جـــــــــــام کي رُب انار کړي

د فکر قهرمان :

د شاعر او ادیب نظر تر نورو رسا دی، هغه چي شاعر یېویني هر څوك نه ویني، په پسرلي چي سره او زرغونه ګلان له مځکي څخه راووزي، وګړي خو دا ګلان د ننداری او خوند په سترګه ویني، نشاط او خوښي ځني مومي، مګر شاعر عبرت ځني اخلي، او ګوري چي دا خاوره چي نن ګلان ځني غوټیږي، پرون د کوم انسان د بدن خاوره وه !

دا فکر په شاعر کي خورا زوږ دی، هر چا څه پر ویلي دي، ابوالعلاء معري (٤٤٩ هـ) د عربي مشهور فیلسوف ژبه ور وایي :

حفف الوطاء ما اظن ادیم ال

ارض الامن هذه الاجــــساد

و قبیح بناوان قدم الــــــعهد

(c) ketabton.com: The Digital Library

و هو ان الآباء والاجـــــــــداد

یعني : قدمونه پر مځکه ورو ورو ږده، ولي چي دغه مځکه زموږ د نیکونو بدنونه او اجساد دي. د ادباوو تر منځ توارد او د فکر توافق دی، عمر خیام بلخي هم دغه مضمون ښه ویلی :

هر سبزه که بر کنار جوئی رســــته است

گوئی زلب فرشته روئی رســــــته است

تا بر لب ســــــــبزه پا به خواری ننهی

کان سبزه زخاك لاله روئی رسته است

سعدي هم وایي چي یوه ورځ مي ترښخ پر مځکه ووهله، دا ږغ ځني راغی :

که زنهار اگر مردی آهســــــــته تر

که چشم و بناگوش و روی است وسر

د هندوستان مشهور ادیب غالب دهلوی هم دا مضمون داسي وایي :

سب کهان کچهہ لاله و گل نمایان هـــــو گئین

خاك مین کیا صورتین هونگی که پنهان هوگئین

یعني په خاورو کي ښکلي بدنونه پټ سوي دي، له هغو ځخه لږ اوس د غاټوی په شکل راوتلي دي.

د خوشحال خان زوی عبدالقادر خټك هم دا مضمون په پښتو داسي ویلي دي :-

قدم په ورو ورو په احـــــتیاط ږده

چي توري خاوري ښکلي مخونه دي

مگر خوشحال خان په فکر کي مبتکر دی، دا زوږ فکر ده په نوي ډول اما خورا خوږ ادا کړی دی، چي زما په عقیده تر ټولو ادباوو اوړي، که د تقدیر په سترگه ورته وگورو، البته راښکاره به سي، خان وایي :-

چي هونبره ښه مخونه په دا خاورو کي په گور دي

چي دیو لره وردرومم گور و مـــــــا وته ارم دی

وگورئ مضمون هغه مبتذل او زوړ مضمون دی مگر د پښتانه فکري ابتکار خو د نورو تقلید نه مني، خان هغه مضمون په داسي ډول ادا کی، چي ساري نه لري.

نو خوشحال خان لکه د توري او میدان قهرمان چي دی، دغسي د فکر او ادب قهرمان هم دی که د خبرو له اوږدوالي ځخه نه بیرېدای پر دغه موضوع به مو اوږده ځیړنه کړې وای، مگر اوس په دغه قدر اکتفاء کوو.

نقاد خوشحال خان :-

نقد د ادب یو مهم ټوك دی، د نوي دنیا په اصطلاح ادب بې له نقده هیڅ قیمت نه لري، بلکي مؤثر او گټه زیږوونکی ادب هغه دی چي د نقد په گټه ښکلی وي.

پوهان وایي : چي ادباء او شعراء په خپلو ادبیاتو او نارو او غلبلو سره ملتونه ویښوي حال یې وراړوي، او د لوړتیا پر خوا یې بیایي، رشتیا هم دا ده، ځکه تر هغو چي یو اولس پخپله کښته والي پوه نه سي، او خپل عیوب او گوډې

(c) ketabton.com: The Digital Library

وراني ورښکاره نه سي تر هغو په اصلاح کي برى نه سي ميندلاى، ځکه نو نقد په ادب کي هم هغه موقع لري لکه په اجتماع کي چي يې ميندلى دى.

په دې باره کي د لويانو او تېرو مېړو څخه ډېر اقوال او د ګټي ډکي ويناوي سته، قولوالحق و لو على انفسکم، نبوي حديث شريف دى، چي دغه اساس ته نو په نوې ژبه ادبي شجاعت وايي.

خوشحال خان خو په نقد کي زيړه او قوي ژبه لري، خاص بيا د پښتنو معايب او ځني بد خويونه په غندنه سره يادوي، او هر ځاى زيار کاږي چي دوى پخپلو عيبونو وپوهوي او د اصلاح خواته يې راولي، د ده د نقد ژبه ډېره تېره ده، پخپله وايي :-

ځما ژبه نه ده اور ده

ګـــزارونه د ټوپک کا

خوشحال خان لکه د توري مېړه چي دى، قلم يې هم په نقد کي د توري کار ورکوي، د توريالي قلم ښايي چي دغسي وي:-

آفرين دي پر ويلو سه خوشحـــاله

چي د توري رژول کړې په قلم کي

خوشحال خان هر کله د پښتنو پر تېر عظمت چي د آسيا د يوې لويې برخي شاهنشاهان وه، افسوس کوي او هغه په خورا حسرت يادوي، قوم ويښوي، او د دوى د زاړه عظمت پر تحصيل ګماري :-

که رشتيا وايم شېرشاه دا هـــسي نه و

لکه موږ يو نه پيدا له کوهســــــــــتانه

پښتانه چي بې ننګي کا څوک يې څه کا

ګورستان لره به درومو له ارمـــــــانه

د ختــــــــکو د نفاق له ناپوهـــــــيه

يا چي غــــم لرم، له خــــــپله خـــاندانه

چاته وايم څه به کښم څه هـــونبره ندى

چي تمام سي له مذکـــــــــــوره له بيانه

په نورو ځايو کي هم پر خپل قوم سخت تنقيدونه کوي، لکه : په ١٦٨، ۳۹۳، ۲۵۱،۲۷۲،۳۸۵، ۷۲۷ مخو کي.

اخلاقي خوشحال خان :-

د خُلق په تعريف او د اخلاقو په خصوص کي د بشريت د پوهانو فکرونه مختلف او ډول ډول دي، چي موږ دلته لنډه اشاره ورته کوو، د انسانانو په زړو آثارو او هغو کتابونو کي چي اوس نو تر هغه زاړه کتابونه انسان ته نه دي پاته، مثلاً د هند په رګ ويد، او د زردشت په اوستا، او بيا په تورات شريف او د چين د کنفوسيوس او د بودا او نورو ټولو زړو آثارو کي اخلاق او د اخلاقو ښه ذکر سوى دى.

که څه هم اخلاقيات د فلسفې يو مهم ټوک دي، مګر داسي ښکاره کيږي چي پر اخلاقي مسائلو تر فلسفيانه

(c) ketabton.com: The Digital Library

بحث دمخه هم په انسان کي اخلاقي حس و، په ساده ژبه د اخلاقو تعریف داسي کیږي، سړی به څنګه عمل او څنګه ژوندون کوي؟ د انسان افعال تر مختلفو مؤثراتو او محرکاتو لاندي دي، محیط، ارث، تربیه، دودونه، رسوم دا ټوله پر اعمالو اثر کوي، نو اخلاق د عملي ژوندون له پاره ځني قواعد او ضوابط دي[۱۱].

په یونان کي د پوهانو نظریات د اخلاقو په باب کي یا دا وه چي اخلاق ټوله پر ذوق او خوند بناء دي، ٤۰۰ کاله تر میلاد دمخه ارسیتیبس پر خوند Hondonisme د اخلاقو سته ایښې وه، تر ده وروسته د ده نورو ملګرو یا شاګردانو لکه اپیکور (۳٤۲ _ ۲۷۱ ق.م) Epicur د ده نظریه تعدیل کړه، مګر یوه بله ډله چي د دوی مشر سقراط (٤۷۰ _ ٤۰۰ ق.م) Socrates او وروسته نو افلاطون Plato (٤۲۷ _ ۳٤۷ ق.م) او بیا ارسطو Aristotle (۳۸٤ _ ۳۲۲ ق.م) غوندي نامتو پوهان په دغه ډله کي دي، دوی هغه اخلاقي نظریه واړوله او ویې ویل چي زموږ په اعمالو او خواهشو کي مطلب زموږ سعادت دی، او سعادت هم په ښو اخلاقو اړه لري، ښه اخلاق په پوهنه (معرفت) سره میندل کیږي، سقراط اجتماعي سعادت تر شخصي سعادت دمخه کوي، افلاطون له سقراط سره په دې نظریه کي چي پوهنه د ښو اخلاقو سته ده ملګری دی، او سعادت او ښه اخلاق هم غبرګولي سره بولي، ارسطو هم سعادت خیراعظم ګڼي[۱۲].

رواقیون (چي د یونان د فلاسفه وو یوه ډله ده) پخپله فضیلت بالذات مقصد او غرض ګڼي، چي په زیار سره یې انسان میندلای سي، خلاصه د اخلاقو پر اصل د پوهانو آراء مختلف دي، مګر دغه خبره چي آیا اخلاق اکتسابي دي که ارثي هم تر څېړنه لاندي ده او پوهان ډول ډول آراء پکي لري، سقراط د فضیلت اساس عقل ګڼي، نه عادت او تربیت، مګر ارسطو وایي چي فضایل د عقل او حکمت په ښوونه تر تربیت او مشق او پالني لاندي موندل کیږي[۱۳] په اسلامي پوهانو کي شېخ محی الدین عربی (٥٦۰ هـ) وایي چي خُلق د نفس هغه حال دی، چي په انسان ټوله کارونه بې اختیاره کوي، خُلق ځیني وخت غریزي وي او کله کله په ریاضت او زیار میندہ کیږي[۱٤] د اسلام بل اخلاقي فیلسوف ابو علي ابن مسکویه هم عیناً د ابن عربي ملګری دی، دی خیر هغه شی بولي چي انسان د خپل ژوندون مقاصد په حاصلوي، یا یې په تکمیل کوي، دی د ښو اخلاقو په فطریت او اکتسابیت کي جلا رأیه لري، وایي : چي ځیني خلك فطرتاً او په خټه کي فضیلت لري، ځیني بیا فطرتاً بدخُلقه وي، ځیني داسي وي چي نه ښه وي، نه بد، د دغه سړي نو په روزنه او تربیت او عادت سره ښه کېدلای سي[۱٥] د ابن مسکویه نظریه هغه ده، چي جالینوس یونانی فیلسوف یې هم دمخه ملګری و [۱٦] اوس نو دا خبره هم څېړنه غواړي چي آیا د انسان په خټه او سرشت کي ښه اخلاق اخښلي دي که بد؟

زیوس Zeus یونانی رواقي فیلسوف (۳۰۰ ق.م) ښه اخلاق طبیعي او بد خوی کسبي ګڼي، دی وایي انسان د ښو اخلاقو سره زېږي، بد اخلاق وروسته مومي[۱۷]. حضرت امام ابو حامد غزالي (٤٥۰ _ ٥۰٥ هـ) چي د اسلام یو اخلاقي فیلسوف او عارف دی هم وایي چي د سړي زړه یوه روڼه هنداره ده، او د بدو اخلاقو لوګی پر کېني، حضرت غزالي په دې فلسفه کي یو حدیث شریف هم راوړی چي "اتبع الحسنه السیئه لیمحیها" یعني په هر بد پسي ښه کوئ، چي هغه ورزدویي [۱۸]. حضرت امام د اخلاقو د ښېګني له پاره زیار او عادت او جهاد لازم ګڼي، او بد خویونه اکتسابي ګڼي، چي قابل د اصلاح دي[۱۹].

مګر بالعکس شېخ محی الدین ابن عربي د دې طرفدار دی چي بد اخلاق د انسان پر طبیعت غالب دي، او په جبلت کي یې بد اخلاق وراخښلي دي[۲۰].

تر دې پوهانو وروسته د اروپا فلاسفه او مفکرین هم په دغه موضوع کي متضاد افکار لري، ژون کوك (۱٦۳۳ _

(c) ketabton.com: The Digital Library

۱۷۰۳ ع) د معرفت د نظریې خاوند وایي : چي انسان له هر معنوي او ارثي اثره څخه پاك زېږي، د ده طبع چي یوه پاکه هنداره ده وروسته په تربیه هر څه قبلولي، تر ده وروسته روسو د فرانسې نامتو فیلسوف Rousseau (۱۷۱۲ _ ۱۷۷۸ ع) هم د ده ملګری دی[۲۱].

د پسیکولوژی علماء او ځیني نور فلاسفه لکه برکلي Berkely (۱٦۸٤ _ ۱۷۵۳ ع) او د ده ملګري خُلق د طبائعو مزاوجت او د نفس د خصائصو د نښتو نتیجه بولي، چي د خارجي عواملو تر اثر لاندي دي، چي دوی هم ګویا د روسو د فکر ملګري دي، اما مالبرانش Mallranche (۱٦۳۸ _ ۱۷۱۵ ع) فرانسوی فیلسوف وایي چي : ټوله ښه یا بد اخلاق د انسان سره یو ځای زیږي، نفس هیڅ نوی شی په ده کي نه سي زیاتي کولای[۲۲]. کانټ Kant (۱۷۲٤ _ ۱۸۰٤ ع) او د ده ملګري لکه فخته Fichte (۱۷٦۲ _ ۱۸۱٤ ع) هیګل Hegel (۱۷۷۰ _ ۱۸۲۱ ع) د اخلاقو په اړولو قائل نه دي، او وایي چي د اخلاقو د اصلاح له پاره د نسل او د ټولو انسانانو اصلاح ضرور ده، کانټ، یو (اصلي صورت) فرض کړی دی، چی هغه نو فطریات او غرائز دي، چي د انسان د دماغي او عصبي ساختمان تابع دي[۲۳].

شوپنهاور (۱۷۸۸ _ ۱۸٦۰ ع) چي د متشائمینو فیلسوفانو مشر دی، هم د اخلاقو په تغیر قائل نه دی، مګر وروستني هغه فلاسفه چي د پداګوژي یعني علم تربیت پوهان دي، لکه هربرت سپنسر H.Spencer (۱۸۲۰ ع) نیتشه Nietzche (۱۸٤٤ _ ۱۹۰۰ ع) او نور ... د اخلاقو د اصلاح له پاره د روزني د علم طرفداران دي، سپنسر وایي : د زمانو اوږدوالی او د خارجي قواوو تضیقات په اخلاقو کي تحول اچوي چي اجتماعي فلاسفه هم په دغه قایل دي.

اسلامي اخلاقي نظریه :

اوس چي موږ د دنیا د پوهانو اخلاقي نظریات لږ څه ذکر کړه، را به سو چي زموږ مقدس دین څه فرمایي؟

اسلام خو د اخلاقو بشپړ کوونکی دی، لکه چي حدیث شریف دی : "انما بعثت لا تمم مکارم الاخلاق " یعني زه د اخلاقو د بشپړوالي له پاره راغلی یم[۲٤].

د اخلاقو بشپړوالی او تکمیل خو په دې صورتو کي ممکن دی :

(۱) هغه اخلاق چي په ژوندون کي لازم دي، په یوه قوم کي له دغو څخه ځني لږ وي، نو چي هغه ومومي دا نو تکمیل دی.

(۲) دوهم دا دی چي کوم خُلق په اندازه سره لازم وي، مګر په کوم قوم کي تر هغي اندازې ډېر وي، چي هغه ډېروالی یې لږ سي دا نو تکمیل دی.

(۳) دریم دا دی چي په یوه قوم کي د ژوندون لازمي اخلاق نه وي، نو چي دغه پکي موجود سي، تکمیل ورته وایي.

اوس به نو وګورو چي اسلام څنګه د اخلاقو تکمیل کړی دی :

(الف) اسلام چي دنیا ته راغی په انسانانو کي بد او ښه اخلاق ګډوډ وه، ځیني اخلاق تر اندازه ډېر او ځیني تر خپله ټکانه لږ وه، او ځیني ښه خویونه کورټ نه وه، نو د دې له پاره اسلام هغه خویونه چي په اندازه کي ډېر وه لږ یې کړه، او هغه چي لږ وه حد وسط ته یې راوسته، او ځیني اخلاقي لوازم چي نه وه، هغه یې بشریت ته تبلیغ کړه، د اسلام اخلاقي اساس خو اعتدال دی، چي ټول فطري قوا په اعتدال سره استعمال سي، دا اعتدال چي د اخلاقو د فلسفې اصطلاح ده، د شریعت او قرآن عظیم په ژبه صراط مستقیم ورته وایي، چي په ډېرو آیاتو کي د قرآن عظیم ستایلي سوي

(c) ketabton.com: The Digital Library

دي (والذین اذا انفقوا لم یسرفوا ولم یقتروا و کان بین ذالك قواماً) یعنی د خدای مریی هغه دی چي په خرڅ کي اسراف او تنگي نه کوي، بلکي منځنی رفتار کوي.

په دې ډول اسلام خپله اخلاقي نظریه ټینگه کړه، او د انسانانو د اخلاقو د ښه کولو له پاره په تبلیغ او ښوونه او تربیت قایل دی، اسلام وایي چي هر انسان د ښه او بد د تمیز له پاره نفس لوامه لري، او پخپل ځان خبر دی [۲۵]، یعني د بدو په کړن کي نفس لوامه سړی ملامتوي، حضرت رسول په یوه حدیث شریف کي فرمایي : (البر حسن الخلق و الاثم ما حاك فی صدرك و کرهت ان یطلع علیه الناس) یعنی : ښېگڼه ښه خوی دی، او گناه هغه ده چي ته یې خوښه نه لرې، چي نور دي په خبر سي. د دې اخلاقي نظریې طرفداران په فلاسفه وو کي هم ډېر دي، د علم الاخلاق په اصطلاح کي دغه اخلاقي پټ ضمیر، یعني نفس لوامه، وجدان یا اخلاقي حاسه بولي، اسلام دغه د فطرت نقاده قوه ټینگوي، او په تبلیغ او ښوونه یې په خلکو کي کري، وروسته نو د دغي قوې ټینگار په یوه بله ذریعه کوي هغه نو احتساب دی، چي په اصولو د تلقین د علم النفس پر ډول سم، د نفس لوامه او وجدان تقویه او ملگري کوي، ځکه نو تبلیغ او امر په معروف د اسلام یو مهم جز دی، یأمرون بالمعروف و ینهون عن المنکر و یسارعون فی الخیرات (آلایه).

د خوشحال تربیوي او اخلاقي نظریه :

خوشحال خان د انسان فطرت او خټه و هر څه ته مستعده بولي، او د انسان د لوړتیا او سړیتوب له پاره روزنه ضرور گڼي، دی وایي چي انسان هم کښته کېدای او هم لوړېدای سي او د فطرت هر راز ارتقاء ته مستعد وي :-

دا سړی چي فرشته دی هم شیطان دی
که سړی و خپل عمل ته نـــــگران سي
یو په بد عمل کي ځي تحت الـثراء ته
بل په ښه عمل کي پاسه په اسمان سي

په دې دوو بیتو کې د انسان د فطرت دوه پلوه وښوول، وروسته نو خپله تربیوي نظریه داسي ځرگندوي :-

تربیت که د باغوان له لاسه مــــــومي
په هر ځای باندي گلونه د بوستان سي
هر استاد سره چي کېني یو ځـــو ورځي
د هغه هــــــنر په ده کي نمایان ســي
د نېکانو په صحبت کي به ښه کـــېږي
اولیا له اولیا نه راعـــــیان ســــــي
د مــــغلو سره کېناسته مـــــغل سه
د افغان سره که کېني نور افـغان سي
د خوشحال سره که کېني یو څـو کاله
دا د غره خټك به واړه شاعـــران سي

خوشحال خان وایي که یو وار د سړي په بده تربیه سره بد خویونه په دماغ کي کېناسته، بیا یې بېول او لېرل

(c) ketabton.com: The Digital Library

کول هم ګران کار دی :-

که بد خوی په چا کي کېني نور عادت سي
عادت نه درومي له شـــــــخصه په تعذير

په دې نظريه کي د ټينګار د اعتباد چي ګوستاولوبون د فرانسې وروستني فيلسوف يې طبيعت ثانوي بولي، خوشحال خان کټ مټ لکه د اوسنۍ زمانې د علم النفس او د روزني علماء دغسي تفکر لري، اما په نظريه کي د وراثت او فطريت د اخلاقو هم لکه ځيني فلاسفه چي دمخه مو نظريات ذکر کړه خان صائب نظريات لري، او په بديهي الفاظو او ښکاره تمثيلاتو خپله نظريه تمثيل کوي :-

چي وودلي وي په ذات توره شړۍ
سپينول يې و هر چا وته دي شـــاق

يا :-

د عسل سره يې خوره خوږه به نه سي
مړغونې چي ترخه ده په ميـــــــثاق

يا :-

که کارګه غوندي يې فهم وي خوشحاله
هيـڅ استاد به شين طوطا نه کړي ناطق

دا نظريه کټ مټ د اوسنيو لويو علماوو او د روزني د علم د پوهانو لکه ويليام جيمس د امريکا او نورو ... نظريات دي، زموږ په مشرقي پوهانو کي هم اکثر پوهان خاص بيا سعدي په ډيرو ځايو کي د دې نظريې سيله کړې ده.

د خوشحال خان اخلاقي نظريات عيناً هغه نظريات دي، چي اسلام يې لري، د انسان د فطرت انحطاط او ارتقاء قرآن عظيم په دې ژبه ښيي (لقد خلقنا الانسان فی احسن التقويم، ثم رددناه اسفل السافلين) دا خو د انسان هغه لوړتوب او کښته والی دی چي خوشحال خان يې په لوړو بيتو کي له مشکوه الٰهی څخه اقتباس کړی دی، وروسته نو په (الا الذين آمنوا و عملو الصالحات) کي چي د نبوت د تربيت نتايج دي بيا د روزني او پالني ګټې ښه ښکاره دي. خان پخپله اخلاقي او تربيوي فلسفه کي دغسي د خپل دين او قرآنه استفاده او استفاضه کړېده، او په دې ژبه دا آسماني اسرار او فيوض بيانوي :-

چي ظلوم جهول ياديږي، کُنت کنزاً هم پوهـــيږي
ته و دا ته نظر مکړه چي دا غوښي استخوان يې

دغه بدله ټوله په (۵۹۱) مخ کي وګورئ. دغسي هم د ۱۱۷، ۱٦۰، ۲۲٤، ۵۱۷ مخو په بدلو کي دغه حقايق ښه بيان سوي دي.

ځکه چي خان په دنيا کي د اخلاقو د تبليغ او تربيت په ګټو پوه دی، نو دی هر کله پخپله کلام کي د ښو خويونو تبليغ او د بدو خويونو تقبيح کوي، او په ډول ډول اخلاقي مضامين لري، چي تاسي به په دې کتاب کي هر ځای خاص بيا په رباعياتو او قطعاتو کي وګوری.

(c) ketabton.com: The Digital Library

فلسفي خوشحال خان :-

فلسفه خو د انسان د ذهني ارتقاء سره يو ځاى پيدا سوې ده، او د فلسفې خاوندان له ابتداء څخه تر اوسه پوري په بشر کي د لوړ مقام څښتنان دي.

په شاعري کي خو هم فلسفه له ابتداء څخه ګډه وه، بلکي فلسفه د ادب روح دى، او فلسفي افکار د ټولو ملتو په شاعري کي سته، فلسفه خو د شيانو د حقايقو درك دىکماهي او پېژندنه د هغو شيانو ده چي په عقل او خارجي حواسو اړه لري[٢٦] د فلسفې لومړى حد د علومو مينه او منځ يې حتى المقدور د موجوداتو د حقايقو پېژندنه ده او پاى يې علم او عمل دى[٢٧] ځکه چي شعر هم د طبيعت ترجماني، او د فطرت او ضمير ږغ دى، او د شيانو په حقيقت کي تفکر هم د انسان په خټه اخښلى دى نو شعر او فلسفه پر يوه نقطه تقاطع کوي.

د مشرق ډېر شعراء او ويونکي سړي فلسفي افکار هم لري، په پارسي کي د سعدي، حافظ، بيدل، خيام او ابن يمين او نورو کلام د فلسفې څخه ډك دى. په عربي کي هم د اموي او عباسي دورو ويونکي په شعر فلسفه ګډوي، لکه ابوالعلاء او احظل، مهيار، بشار او نور د پښتو شعر هم په فلسفه کي د پارسي او عري سره نژدېوالى لري، شعراء ډېر ځله فلسفي افکار په خپلو ويناوو کي ښکاره کوي، د خوشحال خان اخلاقي او تربيوي فلسفه خو موږ دمخه وښووله، اوس به نو د مثال په ډول د ده ځيني فلسفي افکار هم ښکاره کړو :

معنوي فلسفه :-

لکه د اخلاقو په بحث کي چي وښوول سوه، د بشر د پوهانو ډلي پخپلو افکار کي سره بېلي دي، ذوقيون د بشريت ټوله ژوندون او مصالح پر خوند بنا کوي، ماديون د ظواهرو پر خوا دي، مګر خان خو په فلسفه کي د هغه تفکر طرفدار دى، چي انسان يوازي دغه ظواهر او خوند نه بولي، بلکي ځيني معنوي و روحي خواص او مزايا هم ورته ثابت بولي، دوى وايي : ښايي انسان په دې ظاهري شيانو کي پاته نه سي او باطن صفا کړي او لرونکى د معنويت سي. ولي چي په دغو ظاهري اکثرو شيانو کي چي اساس يې ذوق دى حيوان هم د انسان سره شريك دى، حال دا چي انسان خو انسان دى، او حيوان نه دى .

خوشحال خان دغه فلسفه چي د بشر اکثر پوهان يې مبلغ دي، ډېره بيانوي د ده په کلام کي هر ځاى و حقايقو او معنوياتو ته بلنه سته، او يوازي ظواهر د بشريت له پاره لازم نه ګڼي، مثلا وايي :-

د سړي قدر قيمت په اعــــــــتبار دى
چي خواږه ورځني ولاړل ګنى کاه سي

خوشحال خان وايي دا د دنيا خوندونه او لذتونه ټوله فاني دي، د فاني او بې پايه شي غوښتنه پوهي نه ده، ځکه نو انسان ته د معنوياتو پلټنه ضرور ده :-

اورنـــــــګزېب چي آرايش د تخت و تاج کا
تخت و تاج به يې مرګى تاخت و تاراج کا
په جهان کـــــي به يې پاتو ښه بد نـــوم سي
ده زده چاري د کسرا که د حــــــــــــجاج کا؟

(c) ketabton.com: The Digital Library

حيرت :-

فلسفه خو د حقايقو پر درك بنا سوې ده او فيلسوف هغه څوك دى چي د دغه كاره سره مينه لري، مګر كه تاسي ټوله د دنيا فلسفه وپلټى او د پوهي خاوندان وپوښتى هيڅوك د حقيقت په درك كماهي نه دى كامياب سوى، پوهان وايي : چي د پوهی پای حيرت دی، سقراط هغه وخت پوه سو، چي پخپله ناپوهي وپوهېدى، د دنيا لوى لوى فلاسفه په پای كي پخپله ناپوهي او عجز قايل سوي دي، امام فخر الدين رازي د خپل عمر په پای كي وايي : (معلوم شد كه هيچ معلوم نشد)، بوعلي سينا وايي :-

دل گر چه درين باديه بسيار شتافت
يك موى ندانست ولى موى شـگافت
اندر دل من هـزار خــورشــيد بتافت
و آخـــــر بكـــــــمال ذرهٔ راه نيافت

لامارك ويلي دي : چي زموږ ټوله علم تر دې نه زياتيږي چي موږ په خپل جهل اقرار وكړو. سپنسر د انګليسانو فيلسوف هم داسي په خپله ناپوهي قايل دی : "د شيانو د حقايقو د پوښتني په جواب كي ښېله دې څه نه سواى ويلاى چي په هيڅ نه پوهېږو". خلاصه د حقايقو پلټنه و انسان ته مقدور نه ده، تر دې اندازې چي ځيني فلاسفه په لا ادريت هم قايل دي، او د فلسفې پای دغه حيرت دى و بس !

فن المحبآ فما ادق فنه
متحير فــيه اما الرازى

خوشحال خان هم يو مفكر او پوه پښتون دی، دی عقل د ټولو حقايقو د پلټني او تحقيق قابل نه بولي، او پر خلاف د عقليونو خپله فلسفه داسي ښكاره كوي :-

مكړه نادانه د نـــــــــــكړو كار دى
دا چي پرې خېژې غاښى دشوار دى
خر دي كمزورى زبون لـــــــيده سي
چي دي پر ايښى دا هونـبره بار دى

خوشحال خان چي هر څه په عقلي سير كي زغرد سوى او خپله قوه يې د فلسفې په لار كي صرف كړې ده، په هيڅ نه دى پوهېدلى او په حيرت كي ډوب دى، دى وايي :-

ما چي نظر وكړ په ذرات په موجـــــــــــــودات
ګول په جهان راغلم ترې به ګول دروممم هيهات
يو ځادر تر ميان وي فهم پاتو سي له كـــــاره
دا هونبره كيسي هونبره ادراك د ســـــــماوات
هيڅ ولي نبي يې درست اسرار مــوندلي نه دي

(c) ketabton.com: The Digital Library

لویه کارخانه ده که وګـورې کـــــــائنات

حیرت خو په حقیقت کي د فلسفې پای او نتیجه ده، له سقراطه تر ابن سینا پوري تول و پاخه مقام ته د فلسفې په دغه ځای کي رسېدلي دي، خان د دغه حال په بیان کي څرګنده ویناوي لري، مثلاً وایي :-

حیران یم نه پوهېږم چي زه څه یم څه به سم

له کومه یم راغلی بیا به کوم لوري ته ځـــم

جهان یو کټوری سو زه په مثل د مېږي یم

حیران پکي جاروزم لاس و پښې پکي وهم

تر دې لا لوړ یو ګام ورهیسته خوشحال خان په فلسفي ژبه د دنیا حقیقت داسي ښکاره کوي :-

دنیا وته چي ګورم کاروبار ته د وګــــــــړي

د اوړکیو تماشې دي زه یې هم ورسره کړم

د ژوندون فلسفه :-

د ژوندون اسرار خو کماهي چا نه دي موندلي، او د فلسفیانو د پلټني پای لکه لوړ چي مو وویل، دغه حیرت او ناپوهي ده، مګر د ژوندون د تېرولو او ډول په باب کي هم پوهان مختلف او ډول ډول آراء لري، که په لنډو الفاظو سره ووایو، فلاسفه په دغه موضوع کي دوې ډلي دي، لومړۍ هغه ډله ده چي د نفي د خوا طرفداران دي یعني د ژوندون پر ځای یې مړینه مدنظر ده، دوی د ژوندون د ترخو او مشکلاتو په مقابل کي تېښته کوي، نه ټینګار، دا هغه مقام دی چي زموږ په اشنا الفاظو کي بېخودي ورته وایي، دوهمه ډله هغه پوهان دي، چي په تنازع للبقا قایل دي او دنیا د زیار او جهد میدان ګڼي، او وایي چي د انسان ښېګڼه په دغه کي ده چي د مادې په تسخیر کي تل جګړه او زیار وکړي.

د لومړي فکر سټه په زاړه یونان کي افلاطون او د ده ملګرو ایښې وه، او په اوس عصر کي دا فکر د قنوطي او متشائم پوهانو خاص بیا د بدلیدونکو مشر شوپنهاور له خوا په نوي ډول او نوې ګېڼه راوتلې ده.

د دوهم فکر سیله کوونکي خو د یونان د یمقراطي او مادیون پوهان وه، چي په نوې دنیا کي کانټ د دغه فکر روزونکی او نیتشه یې په مقابل کي د نفي کوونکو قنوطي پوهانو خپروونکی دی، دا ډله د اثبات او جهد للبقا پر خوا دي، او نیتشه د ژوندون فلسفه د اقتدار پر غوښتنه بنا کوي، د انګلیسي ډاروین د نشو و ارتقاء فلسفه خو هم پر دغه اساس ټینګه ده او د ژوندون له پاره جګړه د ده د مادي فلسفې اساس دی "ته له دغه ځایه ولاړ سه چي زه دلته کېنم" دا مسلك د خودۍ او ځان ځانۍ طرفدار دی، او نن ورځ هم په دنیا کي دغه فلسفه پر مختللې ده، ملل هم لکه افراد، خپلواکي غواړي، او د بل چا اقتدار چي د خودۍ نافي دي، له ځانه اړوي.

د المان قنوطي فیلسوف شوپنهاور وایي چي : ځان ځاني اصل او سټه د ټولو ناورینونو او ویرونو ده، تر هغو چي سړی ځان د ژوندون مرکز ګڼي، راحت ته نه سي رسېدلای، دی وایي چي ژوندون او د ژوندون خواهش یو غم دی، نو تر هغو چي دغه خواهش ورك نه سي غم هم نه ورکیږي، نو په حقیقت کي غم ثابت او اصل دی، خوښي د غم له لېږوالي څخه مینده کیږي، په شاعرانو او ویونکو کي خو د دغه دواړو مسلکو طرفداران سته، مصلاً ابوالفرج روني وایي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

عنقای مغربست درین دشت خــــــرمی

خاص از برای محنت و رنج است آدمی

فردوسي د دې بلي خوا عقايد داسي وايي، او جنګ اساس د حيات ګڼي :-

اگر خود نزادی خردمند مرد

نبودی ورا روز ننگ و نـــبرد

حکيم سنايي دا ميدان د تنازع للبقا په دې ډول عارفانه تنقيد او تصوير کوي :-

اين جهان بر مثال مرداريست

کر گسان گرد او هـــزار هـــزار

اي مر آن راهمی زند مـــخلب

آن مر اين را هـــمی زند منقار

که دې دوو فلسفو ته په غور وګورو، راښکاره به سي چي حقيقت په اعتدال کي دی او امر په قرار د اسلامي مسلك بين الامرين دی، د دې زمانې په پوهانو کي د هند مشهور اديب او فيلسوف علامه اقبال چي د اروپا د فلسفې مکاتب يې لوستي او يو محقق سړی دی، ده اسلامي د ژوندون فلسفه غوره کړې ده، چي اعتدال او صراط مستقيم دی، اسلام که څه هم له يوې خوا دنيا فاني ګڼي، او حب د دنيا د ټولو خطاوو سر بولي،"حب الدنيا رأس کل خطيئه" اما په عين زمان کي مسلمانان په جد او جهد سره هم امر کوي، ولي چي اساس د حيات دغه جهد دی، نو اسلام خو نه لکه ماديون يوازي دنيا د تنازع للبقا ميدان بولي او نه لکه رهبانيون او قنوطيون د دنيا په نفي او ترك امر فرمايي، بلکي امر بين الامرين دی، او سعادت هم په اعتدال کي دی.

د دنيا وراني خو لکه په رهبانيت کي چي ده دغسي هم په ماديت کي ده، رهباني د جد او جهد ميدان ته نه راځي، مادي تل پر دنيا سري اتري ولاړ وي، د نن ورځي مدنيت وراني چي پوهانويني، هم د ماديت له افراطه څخه ده.

اسلام نه په رهبانيت او نفي انسان و کښته والي ته بيايي، چي لا رهبانيه فی الاسلام او نه يې په دنيا کي داسي غوټه کوي، چي پای يې جګړه او ورانی سي، (اعدلوا فهو اقرب للتقوی). علامه اقبال دغه اسلامي فلسفه چي په حقيقت کي اساس د ټولو ښېګڼو ده په دې ډول په دوه بيت کي ښه ادا کوي :-

تنی پيدا کن از مشت غـــــباری

تنی محکم تراز سنگين حصاری

درون اودل درد آشـــــــــنايی

چو جوئی درکــنار کـــوهساری

زموږ پښتون فيلسوف خوشحال خان په دې باب کي خورا پخه فلسفه لري او نظريات يې ډېر صائب دي، علامه اقبال خو د فلسفې دغه جګ مقام پسله ډېرو ويلو او لوستلو څخه ميندلی دی، د برلين او لندن د فلسفې مکاتب يې غوښتي دي، وروسته نو د مشرق په ټولو فلسفو کي ګرځېدلی دی، مګر زموږ پښتون نامتو سردار خو د پښتنوالي په فطانت او پوهي دغه حقيقت ښه ليدلي او ويلي دي، د پښتونخوا په لويو غرو کي يې د يونان او عربو او اروپا د فلسفې لب لباب ميندلي او ږغولي دي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

موږ به لاندې د ده مهم افکار په دغه موضوع کې د فلسفې لنډ لنډ وښيو، پسله دغه څخه به نو تاسې پخپله دې پښتون ته د يوه نامتو فلسفې او مفکر لقب ورکړی .

د خوشحال خان د ژوندون فلسفه هغه د اعتدال فلسفه ده چې د نبوت له مشکوه اقتباس سوې ده، ځکه نو خورا پخه او ټينګه ده.

شوپنهاور وايي : "اويا کاله کيږي چې زه فکر وهم، اما بېله دې مې بله نتيجه نه ده اخيستې، چې انسان د دې له پاره دی، چې په وير او ناورين کې به مري". خان وايي :-

خلق واړه د اندوه په درياب ډوب دي
کله کله له دريابه ســـــــــر بلند کا

دا هغه فکر دی چې ښادي او خوښي د وير لړوالی بولي، خلق د وير د درياب څپو اخيستي دي، خوښ او مسرور خلك داسي دي، لکه مفروق چې کله کله له اوبو سر راوباسي، بل ځای وايي :

ما په دا جهان کي غوښته مونده نه سوه
که په بل جـــــــــهان پيدا سي خرمي
چي په هيڅ ساعت خالي نه وي له غـمه
مـــــــــــگر غم لره پـــــيدا دی آدمي

بل ځای دا فلسفه په دې ژبه څرګندوي :-

خواره حــــــــــيرانه بني آدمه !
چي دي خمير دی خاوري له غمه
يو دم که وخـاندې په دا دنيا کي
پيا دي ژړا وي په څـــو څو دمه

خوشحال خان وير د انسان په خټه اخښلی ګڼي، او په دغه نظرياتو سره دی د بدبينۍ او تشائم د مسلك Pessimism ملګری دی، دی دا هم وايي چي وير د ژوندونه سره لازم دی، ځکه چي که وير نه وي، خوښي به هم نه وي، د ترخو په سبب د خوږو قدر ښکاره کيږي :-

په باغ کي خلك په مېوه شخوند کا
په خوله کي هره مېوه خپل خوند کا
ترخه هم ښه دي په دا جـــهان کي
د خوږو قدر ترخه څرګـــــــــند کا

دا ګويا د ده د نظريې يو فلسفي او ظاهري تعليل او برهان دی.

دا خو د خان نظريات وه په غم کي، مګر سره د دې هم خان په دنيا کي د کار او عمل يو جدي روح لري، او د مادي دنيا د انسان له پاره د زيار او جهد يو ارت ډګر ګڼي.

په دې ډول دی په بين الامرين قايل دی، په يوه خوا کي مفرط نه دی، د ده حيات که څه هم په ډيرو آلامو لړلی او ډېر ناورينونه پر ورغلي دي، سره د دې هم د ده د جهد روح نه دی مړ، او د نړۍ د څپو سره د مېړاني مقابله کوي، له

(c) ketabton.com: The Digital Library

دغه بیته د ده د پښتنوالي عملي روح ښه ځلیږي :-

د جهان غمونه ټوله پکي ځای ســـول

شکر دا چي زړه مي لوی راکړوما هم

خوشحال خان د زماني د حوادثو سېلۍ ته داسي دی لکه غر، چي هیڅکله نه ښوري او نه اثر پر کولای سي :-

د عالم ډیري خبري لور په لور توري لښــــکري

زړه مي نه خوځي له ځایه غر خو هسي وي کنه

د هر شاعر کلام د ده د اخلاقو او زړه او د ده د نفسیاتو هنداره ده، فقط دغه یو بیت کافي دی چي زموږ د فیلسوف او پښتون ادیب د پښتنوالي ثبات او د زیار او جهد فلسفه دي څرګنده کي، نو یې لنډه دا ده چي خان د ژوندون فلسفه یوازي غم او درد او نری والی نه بولي، او نه یوازي د تنازع او جګړې پر خوا دی، بلکه یوه معتدله فلسفه یې غوره کړې ده، چي و تحقیق ته نژدې ده.

صوفي خوشحال خان:-

د تصوف په تسمیه او اساس کي پوهان ډول ډول افکار لري، حضرت معروف کرخي یې د رباني حقایقو تعقلً او قشمیري یې د "انتهایي حقیقت پوهنه" بولي[۲۸]. په اصل کي خو متصوفانه افکار په ټولو زړو ملتو کي هم وه، د هند ویدانت او د نوي فلاطونیت د فلسفې افکار خو اکثر د تصوف سره سموالی لري، فلسفه او تصوف تر دې اندازې سره ګډ دي چي د تصوف نوم هم ځیني علماء له سوف مشتق او معرب ګڼي، ابوریحان بیروني (٤٤٠ هـ وفات) لیکي :

"هذا رای السوفیه، و هم الحکماء، فان السوف بالیونانیه الحکمه و بهاسمي الفیلسوف پیلاسوپا ای محب الحکمه و لما ذهب فی الاسلام قوم الی قریب من رأیهم سموا باسمهم ...[۲۹]"

حکیم عمر خیام بلخي وایي : چي اهل تصوف په تفکر او اندېښنه سره د معرفت غوښتنه کوي، د باطن تصفیه، د اخلاقو تهذیب، د نفس نامانته پاکي، د طبیعت له تورکنو څخه کوي، چي دا لار دمعرفت له پاره تر ټولو ښه ده[۳۰]، حضرت امام غزالي هم خپل وروستنی تحقیق او سمه لار تصوف ګڼي[۳۱]. نو تصوف یو مسلك دی چي اسلامي پوهان وایي، په قرآن عظیم کي چي هر ځای د کتاب سره لفظ د حکمت راغلی دی، مطلب پکي دغه پاك مسلك دی[۳۲]، په سورهٔ بقره کي دي "و یعلمکم الکتاب و الحکمآ" په حدیث شریف او سنت نبوي کي د ایمان سره احسان ذکر سوی دی (لکه په صحیح بخاري ابواب الایمان کي) حضرت شاه ولي الله صاحب دهلوي محدث وایي، چي په احسان کي مطلب اسلامي تصوف دی[۳۳]. ځیني پوهان تر ډیري پلټني وروسته په دې قایل دي چي تصوف پر دوه ډوله په مسلمانانو کي راغلی دی، یو فلسفیانه تصوف دی چي د اسلام اکثر حکماء او پوهان په دغه ډله کي دي، لکه ابن سینا، فارابي، خیام او د اخوان الصفا لیکونکی، چي د دوی فلسفه د اشراقیت او د نوي فلاطونیت له مدرسو څخه اخیسته سوې ده[۳٤].

دوهمه ډله د اسلامي او دیني تصوف والا ده، چي دغه ډله هم څه نه څه فلسفي افکار لري، مګر استفاضه و استفاده یې له مشکوه د قرآن او سنت نبوي ده، اسلامي عرفاء ټوله په دغه ډله کي شامل دي چي مشران یې حضرت امام غزالي، شیخ محی الدین عربي، حضرت ابن تمیمه، حضرت مولانای رومی (بلخي) او نور مشاهیر عرفاء او متصوفین دي.

په عربي او پارسي ادب کي خو د دغو دواړو مسلکو خاوندان لیدل کیږي او تصوف د پارسي ادب روح دی، شبلي

(c) ketabton.com: The Digital Library

نعماني وايي چي تر تصوف دمخه پارسي ادب يو خالي كالبت و[۳۵]، لومړی حضرت شيخ عطار او مولانای رومي او نورو شاعرانو تصوف په پارسي ادب ګډ کی، چي تراوسه پوري تصوف د ادبياتو روح دی.

په پښتو ادبياتو خو هم لومړۍ ابتداء سوې ده، د پښتو د شعر لومړۍ نشو ونما ادبي ارتقاء د مغولي اكبر پاچا له عصره شروع كيږي، په دغه وخت كي په هند او ايران كي د تصوف مسلك غالب و، او د ننګرهار او اټك په پښتنو كي يو سړی و، چي بايزيد بن عبدالله نومېدی، او اصلاً د كندهار له خوا او وروسته په اورمړ كي د كاڼي كورم ميشته سو، دا سړی وروسته په پير روښان مشهور سو، او ډېر مريدان يې وميندل، د اكبر پاچا له صوبدار سره يې سخت جنګونه وكړل ، دا سړی يو كتاب هم لري، چي خيرالبيان يې نوم دی، او اقوال يې ټوله متصوفانه دي[۳۶].

پير روښان په هند او ايران او توركستان كي ډېر سفرونه كړي وه، د ده عقايد و باطنيه او قرامطه ته مايل دي، او لكه اخوند درويزه چي ليكي ده په پښتو په پارسي په هندي اشعار ويلي او خپل افكار يې پكي راوړي دي[۳۷]. پير روښان په پښتو او پښتو ادب كي افراطي او فلسفيانه تصوف افكار داخل كړه، او اخوند درويزه هم د ده په مقابل كي مخزن الاسلام او ارشاد الطالبين او تذكره الابرار كتابونه نشر كړل، د پير روښان شاګردانو هم ټوله تصوف په پښتو كي داخل كړه، ميرزا انصاري چي يوسفزی و، يو كامل ديوان د تصوف په پښتو جوړ كړ[۳۸] تر دوی وروسته نو تصوف هم د پښتو اشعارو، يو مهم ټوك سو، او ټولو شاعرانو پر دغه موضوع څه څه ويلي دي، لكه عبدالرحمن، حيمد، عبدالعظيم، ارزاني او نور ...

د خوشحال خان تصوف :

خوشحال خان په تصوف كي ښه ويل او خواږه اشعار لري، د ده تصوف اسلامي دی، كه څه هم كله كله د فلسفي ګراني ويناوي او غامض بحثونه هم كوي، مګر د افراط له خوا ځخه ځان ګواښي، خوشحال خان په طريقت كي د شېخ رحمكار مقلد دی، او د ده تصوف هم لكه چي له دغه مشعله رڼيږي، دلته به موږ د خان ځيني متصوفانه افكار وليكو :

د جمال مشاهده :

د عرفان او تصوف په اساس كي د قدرت د جمال ننداره ګڼه ده، عارف د دنيا مختلف مناظر ګوري، او د هر يوه ځخه د عرفان او تحقيق برخه ټولوي، په قرآن عظيم كي چي ډېر ځايونه د قدرت د آثارو د مشاهدې ارشاد سوی دی، د ارشاد د هدايت سټه ده، (وفى الارض آيات للموقنين و فى انفسكم افلا تبصرون "الذاريات ۲۰ _ ۲۱").

دا دنيا يوه ښكلې دنيا ده هر شی يو نظام او تناسب لري، عارف چي هر شی ويني د حقيقت نور پكي ځليږي، او د جمال وړانګي ځني غورځي، عارف له مصنوع د صانع د قدرت مشاهده كوي، او له دغي لاري لوړ مراتب مومي، سعدي وايي :-

برګ درخـــــتان سبز در نظر هوشيار
هر ورقش دفتريست معرفت كردګار

دا مسئله په تصوف كي دومره عامه ده، چي هر څوك په يو راز تعبير په كوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

زنده در عـــالم تصویر همین نقاش است
خواب غفلت همه را برده و بیدار یکی است

دا هغه مقام دی چي "الله نورالسموات والارض" کي ذکر دی، صوفي د دغه نور په ننداره کي دومره محوه کیږي چي پای یې حیرت دی، ابن فارض مصري وایي : "زدني بفرط الحب فیك تحیراً" !

خوشحالخان په دغه موضوع کي ډېر دمخه دی، دی لکه صوفیه انسان عالم کبیر بولي، او د انسان له پاره د ځان پېژندنه د معبود معرفت ګڼي،او په "من عرفه نفسهُ فقد عرف ربهُ" قایل دی، د کتاب په لومړۍ بدله کي وګورئ، خان د انسان د بدن عجائب یو یو ښیي، وروسته نو د معرفت فلسفه او د خپل تصوف سته پر ټینګوي او وایي :-

هر وېښــته چي په صورت باندي لیده سي
که پر خیر سي د شناخت ور به درته واز کا
خـــــاص بنده د خدای هغه ګڼه خوشحاله
چي د ځـــــــان په معرفت یې سرفراز کا

خوشحال خان د معرفت په دنیا کي بېله دغو ظاهري حواسو، چي د مادي خواص دي، یو بېل روح او بېل باطني حواس هم مني، چي هغه نو د معرفت وړ بولي، چي په هغو سره حقایق درك کیږي :-

عارفان د سر په سترګو ګوتي کېږدي
د خپل زړه په سترګو ګوري تماشا کي

دا دنیا د ننداري میدان دی، او له هري خوا د معرفت انوار اوري :-

په هر لـــــوري نوبهار دی غوړېدلی
سترګي وخوره جي به دا ننداره نه کا

خوشحال د مصنوعي له لیدو څخه د صانع قدرت مني، او په دې ډول استدلال کوي :-

که دي سترګي د عرفان سته مبارك سه
د ګلـــــــزار په ننداره چي استقلال کړي
ګل ته هسي رنګ و بوی ورکــړی چا دی؟
د لاله د ګل چـــــــا هسي پاڼي لال کړي

د جمال په ننداره کي سړی حیرت ته ځي، او په پای کي له هر شي څخه د معرفت برخه اخلي.

په و تورو خاورو هسي حسن ورکا
زه حیران پاتو په صنع د خالق یم

خان په دنیا کي تر مادي قوت روحاني واك مهم ګڼي، او دا د تصوف فلسفه په داسي ژبه وایي :-

د صورت په زور قوت، غر نه ماتیږي
که خبر یې د کـــــوهکن په زور قوت

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي د روح قــوت پيدا سي قمر شق کا
پر هر لــوري يې په مخ درومي نصرت

په دې بيتو کي د خان د تصوف افکار ښه څرګند دي :-

راسه وغـــــــــړوه سترګي
د جهان ننداره ګـــــــوره
چي ښايست لري په ستوريو
د آسمان ننداره ګـــــــوره
د دې خپل وجود په باغ کي
په هر شان ننداره ګـــــوره
چي هر ګل وته نظر کـــــړې
د باغوان ننداره ګــــــوره

وحدت :

وحدت د تصوف روح دی، صوفي لومړی د نفس تزکيه او تصفيه کوي وروسته نو له ماسوی الله څخه ځان ژغوري، په هره اندازه چي د ده دغه عزلت او ليري والی له ماسوی الله څخه ډيريږي، هغومره د وحدت خوا ته نژدې کيږي، څو په پای کي په ټوله کائناتو کي بېله يوه (واحد) بل څه نه ويني، چي د نورو فنا راغله، نو د حق وجود پاته سي و بس. دا مقام په تصوف کي ډېر لوړ دی، صوفيان پکي ورك دي. منصور بن حلاج په دغه لار کي ځان بايلو، اوحدي کرماني وايي :-

پس باش يقين که نيست والله
موجود حقيق ســـــوی الله

د وحدت مسئله په تصوف کي لومړی د شهود په ډول وه، وروسته د وحدت الوجود په ډول سوه ، په دې بيت کي دا دواړه ډوله خلص تعبير سوي دي :-

هر چيز که نشان هســـتی دارد
يا پرتو روی اوست يا اوست ببين

خوشحال خان هم د تصوف د دغو خوږو څخه برخه لري، د هغه وخت چي حقيقي جمال په هره خوا کي ويني وايي :-

که مسجد ګــورې کـــه دير
واړه يو دی نسته غـــــير
يو مي بيا موند په هــر څه کي
چي مي وکــــړ د زړه سير
هغه ځای په ســـــير ګرځم

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي ترې نه رســــــــــيږي غير
په احـول بانــــــدي يو دوه سي
ځـــــــکه نسته باندي خـــــير
خوشحال يو ويني خوشحال دی
ورته ورك دی غـــــير و زيــــر

د دنيا د پوهانو جدال، د فلاسفه و قيل و قال د حقيقت په لار كي ډير دي، ماديون يوې خواته ځغلي، عقليون بله لار اخلي، خوشحال خان دغه اختلاف د ناپوهۍ له پوله ګڼي او وايي :-

خلق ناديده دي په خبرو پسي ځــــغلي
جار تر عارفانو چي په حال دي پوهېدلي
دواويا مذهبه پكي هونبره قال و قـــــيل
واړه سر هوا پخپل مطلب پسي دي تللي
واړه نور د لمر دی هم دننه هم دبانـــدي
هر چرته دا نور دی پر هر ښهر په هر كلي

په دې بيتو كي خوشحال خان د شېرازي حافظ هغه مشكل حل كړی دي چي دو اويا مذهبه يې ورك كړي :-

جنګ هفتاد و دو ملت همه را عذر بنه
چون نديدند حقيقت ره افسانه زدنـد

دا حقيقت چي حافظ يې ستايي، هغه حقيقت دی چي خوشحال خان يې بيانوي (واړه نور د لمر الخ) د عارفانو د عرفان پای دغه دی چي خان ويلي دي :-

يار مي هسي رنګ ځائي وكړه په سترګو
چي و هر لوري ته ګـــــــورم واړه دی دی

دا دی د رياضت او تصوف او مجاهدې او سير آخر، چي يوه بل عارف هم ويلي دي :-

در هر چه بنگرم تو پـــديدار بودهٔ
ای نانموده رخ تو چه بسيار بودهٔ

فنا :

فنا د تصوف مهم مقام او د سنګړو ډكه لار ده، څو انسان دا لار پرې نه كي د وحدت مقام ته نه سي رسېدای. شېخ عطار قدس سرهُ وايي : (التوحيد اسقاط الاضافات) ، صوفيان د ځان فناعين فنا بولي، او د (موتوا قبل ان تموتوا) مطلب هم دغه ګڼي ، فنا په مجاهده سره مونډله كيږي او ډېر زيار غواړي، چي انسان تر خپلو ټولو طبيعي خواهشو تېر سي، خوشحال خان دا د تصوف مقام داسي ښيي :-

همېشه كه ژوندون غواړې درته وايم
همېشه كوه د نفس سره جــــــهاد !

(c) ketabton.com: The Digital Library

خان د وحدت د لاري سلوك تر هغو نه مني څو سړی نفی د ماسوی الله ونه كي :-

بیا ها له یګانګي له حاله لاف کـړه
که د غیر اندېښنې له زړه خرج کړې

بل ځای دا مجرا په دې ډول څرګندوي :-

که دا خپل صورت دي نیست په عشق کي نن کړی ای خوشحاله
بیا دي ځان د هستی لاف کړه وایه زه هم هســـت د ده یم

مړینه او ژوندون :

لکه چي نور انسانان مرګ ته د بیري په سترګه ګوري، بالعکس متصوفین بل نظر ورته لري، دوی مړینه عین ژوندون ګڼي، او وايي چي د انسان روح د عالم قدس سره کار لري چي بدن مړ سي، نو روح خپل مرکز ته صعود کوي، مولانای روم په مثنوي شریف کي دغه مسئله ښه اوڅاروي:-

این بقاها از فنـــاها یافـتی
از فنا پس رو چرا برتافــتی
در فناها این بقاها دیــــــده
بربقای جسم چون چسپیده

صوفیه تل د مړیني په ارمان ژاړي او خپل مرکز ته ارتقا غواړي :-

بشنو از نی چون حکایت میکند
وزجدائی ها شــــــکایت میکند
کز نیستان تامـــــرا ببریده اند
از نفیرم مرد و زن نالــــیده اند

خوشحال خان هم لکه پاخه صوفیان د انسان مرګ وصول د څاڅکي و یم ته بولي، او وايي :-

په څه شان راغلم په څه شان درومم
قطره چي بېله سي درومي بیا یم ته

ځکه چي په مرګ کي روحاني ارتقا ده، نو مرګ تر ژوندون ښه دی، ولي چي توره اوسپنه د هنداري په څېر روڼوي.

چار د مرګوتي معایـــــــنه ده
ښه تر ژوندونه هر آئـــــینه ده
پښ تېشه ماته کا آئینه سازه کا
چي تر تېشه نه ښه آئـــــینه ده

خپلوي او مینه :

تصوف د خپلوۍ او میني دنیا ده د صوفي په نظر کي دنیا د قدرت د جمال مظهر ده، نو چي دی د حقیقت په

(c) ketabton.com: The Digital Library

سترګو وګوري، هر ځای د هغه جمال تجليات او انوار ويني :-

چشمی داری و عالم در نظر است
ديگر چه معلم و کـــــــتابت بايد

نو ځکه د صوفي په نظر کي دنيا ټوله محبوبه ده، د هيچا سره دښمني نه لري ، حافظ په دغه مرغ د کونينو سره په روغه کي دی :-

زيمن عشق بکونين صــــــلح کل کردم
تو خصم باش و زما دوستی تماشا کن

خوشحال خان چي دې مقام ته راسي نو وايي :-

له دو اويا مذهبه سره به ســـــــاز وکړي له دله
خوشحال که خبر سي په تحقـيق د عشق د کېشه

خوشحال خان له دغه متصوفانه فکره يو اجتماعي فکر هم مومي، او د بشر پر ګندو او د انسانانو پر ډول ډول اختلافاتو افسوس کوي، او
وايي :-

يو يې اصل سره دوه اويا مذهبه
خدايه څه بنی آدم فريق فريق سه

اخلاق :

د تصوف سټه اخلاق دی، تزکيه د نفس او سموالی د اخلاقو خو و صوفي ته لومړۍ وظيفه ده، خوشحال خان خو د اخلاقو و سمون ته ډېر اهميت ورکوي، د ده کلام اکثر اخلاق دي، رضا، قناعت، صبر، خاکساري، درويشي، انزوا، د وګړو چوپړ، په ورين تندي ژوندون، پټه خوله والی، تحمل او نور ټوله ښه اخلاق ده په خپل کلام کي ستايلي او توصيه يې په کړې ده، چي تاسي بې په مطالعه کي د کتاب ووينی.

پښتون خوشحال خان:-

هر ملت ځانته ځيني خواص او مزايا لري، چي هغه نو مايه د افتخار د ده وي، د هر ملت پسيکولوژي (روحيات) بېل دي او اخلاق او دودونه يې له نورو څخه جلا دي. چي په هغو سره پېژندل کيږي او په هغو اخلاقو سره لوړيږي، يا کښته کيږي !

د علم الروح پوهان خو دغه اخلاق او مزايا او ملي خواص د ملتو د ژوندون سټه ګڼي او وايي چي هيڅ ملت بېله خپلو ښېګڼو ژوندی نه پاتيږي:-

انما الامم الاخلاق ما بقيت
فــــان ذهبت اخلاقهم ذهبوا

پښتون خو يو اصيل ملت دی او هر کله پخپلو ملي ښېګڼو ژوندی دی، د پښتون ملت او ملي خواص ټوله پښتنواله

(c) ketabton.com: The Digital Library

بولي، او په پښتنو کي پښتنواله مخصوص اصول او قوانين لري، د پښتو لار د پښتنو زوړ اجتماعي ميرات دی، پخوانو پښتنو ټولو تر دغو اصولو لاندي ژوندون کاوه، خوشحال خان خو د پښتنو اديب دی، نو د ده کلام هم له پښتنوالي ډك دی، د پښتو او پښتنوالي خواص او مزايا خورا ډېر دي، چي جلا کتاب غواړي، مګر موږ دلته د خوشحال خان د وينا د پښتنوالي خوا ښکاره کوو:-

(١) پښتون خو فطرتاً په اخلاقو او اجتماع کي عاجز دی، او بې ځايه کبر نه لري، مګر دا تر هغه وخت چي څوك د ده پر حقوقو تجاوز ونه کي، د پښتنوالي حکم دا دی، چي پښتون پر ځان باندي د بل تعرض نه سي منلای، خوشحال خان دا د پښتو لار داسي ښيي :-

که په تـــوره يې جواب ورکړې مردي ده

چي وجود دي څوك آزار کاندي په چوب

(٢) په ګرانو چارو او مشکلاتو کي ټينګار او ثبات د پښتنوالي لوی رکن دی، پښتون سر بايلي مګر ميدا نه پرېږدي، خوشحال خان پخپله هم د دې ميدان زمری دی، ده اويا کاله په پښتنواله د ډېرو ناورينو سره د زمري په څېر مقابله کړې ده، دی وايي :-

پر جـــهان د ننګيالي دي دا دوه کاره

يا به وخوري ککرۍ يا به کامران سي

دی دومره پر ځان ويسا او اعتماد لري، چي فقط ځان د ټولو مصائبو په مخ کي کافي ګڼي :-

د مـــــــــزريو مړنتوب په لښکر نه وي

مې يې هر کله يوازي په خپل ځان سي

دی د مقصد په لار کي تر دې حده د زيار طرفدار دی :-

تر مطلوبه پوري شرط د رسېدو دی

که تـــــــمامه لار په وينو سي آلوده

پښتون د هر راز مشکل په مقابل کي نه ښايي چي د همت لار پرېږدي:-

که اسمان دي د مزري په خوله کي ورکا

د مزري په خـوله کي مه پرېږده هـــــمت

خوشحال خان د مغلو په مقابله ډېر ټينګار وکړ، په پای کي چي د هغو په لاس کېووت، هم د ده د پښتنوالي غرور او د نفس لوړتيا د هغو مظالمو نکړه ور ماته، بلکي له بنديخانې څخه د مغلو هم خپلو زامنو ته ډاډ ورکوي، د ده حماسي افکار دلته ښه څرګنديږي چي تاسي دا منظوم مکتوب ولولی:-

په مردن پـــــــرواډار نه يم

په زندان پرواډار څـــــــه يم

اشرفخان دي راته کښـــــلي

څه خو خوښ په خط د ده يم

پنځه مياشتي يم په بند کي

(c) ketabton.com: The Digital Library

بابا ډېر ډاډه پــــــــه زړه يم
زويه ما خو غم د تا كـــــــــړ
چي ته ښه يې زه خو ښــه يم
چي فلك سره ســــــــر باسي
په همت كي هـــــــغه زه يم

دا مكتوب په بند كي خان د خپل زوى اشرفخان په جواب كي ليكلى دى، خوشحال خان هغه زړه چي د مشكلاتو په مخ كي ولوېږي، د سره زړه نه بولي :-

واړه زړونه فراغت وي په ښادي كي
چي په غم كي مردانه سي زړه هغه

(۳) رشتيا :-

په پښتنواله كي رشتا ډېر اهميت لري، درواغجن ته پښتون نه ويل كيږي، خوشحال خان د رشتا په لار كي و هر راز تاوان ته ولاړ دى، كه څه هم په رشتيا كي خلك د ده سره ميرڅي كوي، مگر دى تر رشتيا نه تېرېږي :-

چي ځوان وم دا يم زوړ سوم په رشتيا رشتيا خبرو
عالم د ځان دښمن كړم كه دا عيب دى هم دي وي

خان د درواغجن خوله اصلاً خوله نه بولي، د ده په مذهب او د پښتنوالي له پلوه خوله هغه ده چي رشتيا وايي :-

چي دروغ تر خوله وباسي كله خوله ده
چي رشتيا تر خوله وباسي خوله هغه

(٤) ننگيالي توب او مېړانه :

ننگ او مېړانه هغه شيان دي چي د پښتنوالي ولي پكي ولاړي دي، كه دغه نه وي پښتنواله هم قطعاً نسته، پښتون د ننگي پر لار، سر وركوي اما بې ننگي نه سي منلاى:-

په تور توپك ويشتلى راسې
د بې ننگۍ احوال دي مه راځه مينه

د پښتنوالي دا مزيت او د پښتنو دا خاصه هغه ملي مميزه ده چي د دوى ثانوي طبيعت گرزېدلى دى، د پښتون ژوندون چي په ننگه او پښتو او مېړانه، نه و، داسي ژوندون ژوندون نه بولي :

ورځه ورځه تر دكن تېر سه
د بې ننگانو تر ژوندون ښه دي مرگونه

خوشحال هم د ننگي د لاري لېونى دى، د ده كلام د پښتنوالي دا خاصيت په ښه ډول تشريح كوي، دى د پښتو د مېړاني حقيقى معرف دى، لكه چي وايي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

ننګيالي د ننـــــګ له پاره
په هر څه لـــــــــګوي اور
سر په باد د ســــړي پرېوزه
چي يې نه وي ژوندون نور
چي په نام و ننګ اړ نه وي
که تل ژوي مــــخ يې نور
سر په دار لك سوی ښه دی
نه لك ســــــوی پر پېغور

د ننګ سره دا ترلې ده چي د سړي همت به لوړ وي، او طمع به نه لري، خوشحال خان هم د پښتنوالي د ننګ په دنيا کي ډېر مستغني دی، د ده په نظر خپله غرکه تر سلطنت هم ښه ده :-

چي سړې شنوبې يې څښم په وخت د اوړي
بادشاهي د اورنــــــــــــګزېب زما غرکه

خوشحال خان د پښتنوالي د زاړه عظمت او په هند کي د لودينانو او سوري پښتنو د شاهنشاهۍ په ياد هر وخت د حسرت اوښکي تويوي، او پښتنو ته د خپلو ورکو اخلاقو او ښېګڼو توصيه کوي :-

د بهلول او د شېرشــــــاه خـــبري اورم
چي په هند کي پښتانه وو بـــــــادشاهان
شپږ اوه پېړۍ يې هسي پــــــادشاهي وه
چي په دوی پوري درست خلـك وه حيران
يا هغه پښتانه نور وه دا څـــــه نور سول
يا د خدای دی اوس دا هسي شان فرمان

پت په پښتو کي يوه جامعه کلمه ده، چي لو لمن لري، پښتون پر خپل پت سر ورکوي، خان وايي :-

سر دي درومي مال دي درومي پت دي نه ځي
د سړي د چاري کل خـــــــــوبي په پت ده

يا :

چي د ننګ په چارو نر نه دی خوشحاله
که يې نر ويني په سترګو هــم ماده ده

يو وخت د خان زوی چي نظام يې نوم و، مړ سو، خان د ده مرثيه په (٦٠٢) مخ کي ويلې ده، اما ډېر افسوس کوي چي دا ځلمی کشکي د ننګ په لار کي مړ وای، ولي چي د تلتك مرګ د پښتانه له پاره پېغور دی:-

کشکي ځوان د پښتانه په ننګ کي مړ وای
نه چي ګور لره روان ســــــــو له تلتکه
چي د قــــام په ننګ کي ومــــړ هــــغه زويه

(c) ketabton.com: The Digital Library

په عالم کي د خـــــپل پلار غاړه کا لــکه
نو په پښتنواله کي هغه مرگ چي د ننگي په لاره کي وي ډېر ښه دی.

خوشحال خان دنیا او ژوندونه ټوله ننگ گڼي، که پت نه وي ژوندون هم نسته، او د پته سره ژوندون که څه هم خوار وي، مگر ساری د پاچهۍ دی :-

جهان شرم نام و ننــــــگ دی
که دا نه وي جــــهان ړنگ دی
چي خوشحال باندي ناستي کا
دا پــــــوزی نه دی اورنگ دی

(٥) بدائي او تمول :

په پښتنواله کي بډایي او تمول خاص د دغه له پاره ده چي نور استفاده څني وکي، بخل او کسکی په پښتو کي نسته، پښتون د ماله سره له دې پلوه مینه لري چي په نورو یې وخوري، خان خو هم اباً عنجد سخي او غني سړی و، ده د خدای کوټه مال ټوله د سخا په لار کي صرف کړی دی، دی وایي :-

چي گټل خوړل بخښل کا څوان هــغه
چي توره لري د توري خان هـــــــغه
چي یې ته په گېډه وخورې حبطه سي
د مجلس سره چي خوړ سي خوان هغه

د خان په نظر کي بډای هغه څوك دی، چي د ده د ثروت گټه نور اخلي:-

دولتمن سړی هــــــــغه بللی بویه
چي له سینده یې جدا د چا واله سي

خوشحال خان وایي چي زه د زرو دښمن یم، او یو گړی یې نه پرېږدم، ننگیالی سړی خو خپل دښمن د ځان تر مخه کوي، نو ځکه زر زما له لاسه تښتي :-

زه او زر ســــــره له ځایه غلیـــمان یـــــو
په جـــــــهان کي غلیمان سره رغـــــیږي؟
چي غلیم د مړني په نظر کـــــــــــــېوزي
نور یې زړه د ده و مرگ ته پړکـــــــــیږي
شاه زلمی به خپل غلیم کا تر ځان وړاندي
و نامرد و ته به سل حـــــــــــیلې دریږي

... الخ ... ص ٤٧٨

دا وه ځیني خلص مواد چي موږ د پښتون خوشحال خان تر عنوان لاندي راوړه، ځکه چي دا مضمون ارته لمن لري، نو مو د اختصار په سبب لنډ کی، البته پخپله ویونکي به هم د خان په کلام کي د پښتنوالي ډېر مزایا مومي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

توريالی او جنګيالی خوشحال خان :-

خوشحال خان محض ويونکی او يوازي شاعر نه دی، بلکي د ده د قول سره عمل او د ګای سره کړن ملګری دی، نو لکه دی چي په ويلو او شاعري او ادب کي، پلار او مشر ګڼل کيږي، دغسي هم په حرب او توره کي سردار دی، توريالي توب د پښتنو په خټه اخښلی دی، پښتون چي توريالي نه و، پښتون نه دی. پښتون د وسلې او توري سره ډېره مينه لري، معشوقه هم د عاشق په توريالي توب نازيږي :-

توري به نه کړي نو به څه کړي

چي دي شيدې د پښتنې رودلي دينه

پښتنه مينه د بې زړه او بې توري مين عشق پېغور ګڼي :-

له سپيني توري نه دي ترپلود

پر بېګنی در کړې خوله پښېمانه يمه

خوشحال خان خو حقيقي پښتون دی، نو ځکه توريالی دی، او دی د خپل عصر يو نامور عسکري قايد ګڼل کيږي، هغه جنګونه چي ده

د مغولو د شاهشاهی د لښکرو سره ګړي دي، مشهور دي، د ده

حربي او جنګي احساسات خورا تاوده او آتشين دي، او د عمر ډېره برخه يې په جنګو کي تېره سوې ده، او په اکثرو جنګو کي يې ټپونه اخيستي دي.

د خان کلام جنګي او حربي برخي لري، او د توريالي توب په ستاينه کي داسي ويناوي لري چي د پښتنوالي ترجماني يې کوي :-

کل ګټنه ده د تــــوري

که کابل دی که کشمير

مېړني دي چي يادېږي

په ســــندرو هم په وير

خان د حرب علمي روح لري، او هر ځای پخپله د خپل لښکر سره يو ځای په جنګ کي درېږي :-

د تورو په ميدان کي چي سودا وي د سرونو

هغه زمان مي ګوره تل به سور وي زما آس

خوشحال خان د جنګ په ميدان کي د توري له پرهاره خوند اخلي، او دغه د مېړاني محك ګڼي :-

کله مېړني دي چي د توري په ميدان کي

دی د تېرې توري په پرهار نه وي محفوظ

يا :-

چي څرګنده سربازي کــــاندي د تورو

زه خوشحال خټك تر هسي هنر جار سم

(c) ketabton.com: The Digital Library

توريالی سړی هغه دی، چي د جنګ خوړي خبري او ساعت يې پر تريخ نه وي، بلکي د جنګ له ميدانه خوند اخلي، د خان د خوښۍ وخت خو هم د جګړې وخت دی :-

د خوشحال خټك خوښي په هغه وخت ده
چي بريښنا وسي د تـــــــورو او د غرو

خوشحال خان خپله ازلي برخه د توري ګڼي، او په دغه برخه ډېر خوښ دی :-

بله بخره به په زور له چــــا وانخلي
د خوشحال بخره چي توره ده له ځايه

د پښتون زوی چي وزوکيږي، کلی او کور او قام ټوله په خوښ وي، په کلي کي د يوه مېړه د زيات توب د زيري ناري وسي، ټوله په دې خوښ وي، چي يو د توري مېړه مو زيات سو، دا ملي خصيصه د پښتنو پر توريالیتوب ښه دلالت کوي خوشحال خان دا ملي روح په دې بيت کي ښه ښيي :-

يا د ښو زويو ســـــــندري دي د زوو
يا د توري په ميدان کي هوی های دی

د توريالي ملت په ملي اشعارو کي د دوی د حماسته احساسات او افکار ښکاره وي، د عربو اشعار دغه مزيت ډېر لري، شاعران يې خپل توريالیتوب ستايي (السيف والخيل والبيداء يعرفنی)، د پښتون شاعر خوشحال خان حماسي افکار هم د ده په وينا کي ځرګنديږي، لکه چي وايي:-

لا په خوب کي په لـــړزه پرېوزي له کټه
چي د چا تر غوږ زما د توري شرنګ سي

يا :-

په هغه هنر کي ټينګ اوسه خوشحاله
هر هنر چي ســــپاهي لري په زړه کي

يا :-

د افغان په ننـــګ مي وتړله توره
ننګيالی د زماني خوشحال خټك يم

د پښتنو په نظر کي تر دغه لوړه د پيغور خبره نسته، چي سړی له جنګه تښتي او مردك پر شا وخوري :-

هغه هيڅ مـــــېړنی نه دی
چي به توره په قفا خوري

توره او د جنګ قوه خو په هر وخت کي ښه ده، او ډېر عزت او اعتبار لري ، بشريت د دې قوې تابع دی، يو عرب شاعر وايي :-

السيفُ اصـــدق انباء من الکتب
فی حده الحد بين الجد و اللعب

خوشحال خان هم د توري د اقتدار ستاينه داسي کوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي په توره ترکـــــــتازي کا
هغه هر کله کامـــــــګار دي
چي يې زړه نه وي د تــــوري
هغه زړونه څه په کـــــار دي
مور دي نه سي بانـــدي بوره
چي مېړونه د کــــار زار دي
څوك چي سته تر شرقه غربه
د تورزنو خـــــــدمتګار دي

په بل ځای کي خوشحال خان خپل زوی ته داسي نصيحت کوي :-

که دي نقش د توري کښني راته غـــــوږ کړه
کامروا به سې هالـــــــــه له خپله کامه
ښه ځوانان به خپل هوډ پرېښږدې لــــه لاسه
که يې سر سي د خــــوني مزري تـــر زامه
که تل توري غشي خوري ماتي د جنګ وړي
مرد به سوړ نه سي په زړه له انتـــــــقامه

په دې رباعي کي خان د پښتنوالي جنګي روح ښه ښکاره کړی دی:-

زويه ورور مه سه چي ځـوانمرد نه وي
مرد د ټيکلي مــــــــرد د نبرد نه وي
مېړه يې مه بوله ښځه پرې نوم کېږده
چي د جنګ غشی ورباندي ورد نه وي

چي مين پر وســــــــله نه وي
مرد دي نه وايي خــپل ځان ته
لاس دي سره کا سترګي توري
ځان دي وجوړوي ځــــوان ته

خوشحال خان علاوه پر نورو جنګو تر خپل بند وروسته چي وطن ته راغی د عمر تر پايه يې د مغولو د لښکرو سره سخت سخت جنګونه وکړه او تر پايه د پښتانه په څېر د مغولو سره د خپلي آزادۍ له پاره وجنګېدی، او لوی لوی جنګونه د ده په قيادت وسوه، چي دی يې په خپله په يوه قصيده کي چي په ۱۰۸٦ هـ کي يې په برمول کي ويلې ده، داسي شمېري : د تهتر په جګړه کي ده د مغولو[۳۹] زره عسکر قتل او تاراج کی، د ميرحسيني، د نوښار، د ګنداب، د خاپس جنګونه يې مشهور دي، تفصيل يې په ۵۹۲، ۵۹۳ مخو کي وګورئ. د دې حماسي قصيدې په پای کي خپل حربي احساسات داسي ښکاره کوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

ساقي راسه ډكي ډكي پيالې راكـــړه
چي د ميو په مستي كي سم ســـرشار
پښتنو زلميو بيا لاسونه ســـــره كړه
لكه باز منګ لي سرې كا په خپل ښكار
سپيني توري يې ګلګوني كړې په وينو
په اهاړ كي شګفته ســــــو لاله زار

خوشحال خان په حيث د يوه جنګي قايد، د مغولو پر لښكر باندي سخت يرغالونه كړي او خپل جنګي د پښتنوالي روح يې غليمانو ته څرګند كړي دي :-

تر اورنګ پاچا مي ويوست
تاو د بند او د زنــــــــدان
نقش مي كېناوه د تـــوري
په هندو په مســـــــلمان

د ده نور حماسيات او عسكري افكار او جنګي كارنامې به د ده په كلام كي خاص بيا د قصايدو په برخه كي وګورو.

رند خوشحال خان:-

په مشرقي شاعري كي رندانه اشعار او فكاهي مضامين خورا ډېر دي، دا ګويا د مشرقي شاعرۍ يو توك دی، په پارسي كي له زړو اديبانو څخه تر متأخرينو پوري اكثر داسي اشعار لري، چي كله كله تر رندۍ هم اوړي. د انوري اشعار په قدماوو كي د قاآني او جلال الملك او نورو فكاهي شعرونه ډېر دي.

په حقيقت كي خو شاعري د طبيعت ترجماني ده، شاعر قلبي واردات په الفاظو سره منظوم كوي، نو انسان خو مختلف احوالونه او اوضاع لري، البته په هر حال كي چي شعر ويلی سوی وي، د هغه حال تصوير دی، سعدي د انسان حال ښه بيانوي :

گـــــهی برطارم اعلی نشينم
گهی بر پشت پای خود نه بينم

د خوشحال خان په كلام كي هم رندانه او فكاهي مضامين ډېر دي، ممكنه ده چي ځيني خلك به يې دغسي اشعار خوښ نه كي، مګر موږ د دې له پاره دغه اشعار د ده له كلياته نه دي ايستلي چي يوه مكمله نسخه منځته راسي.

ځكه چي د ده اشعار هره خوا لري، نو البته هر څوك به پر "خذماصفا ودع ما كدر" كتنه پكي وكي، اما كه څوك دغسي اشعارو ته د عيب په نظر وګوري، نو به دا ادبي سهوه وي، ولي چي د هيڅ اديب كلام له دغسي شعرو څخه خالي نه دی، كه چا د مثنوي شريف قصې او د انوري، سعدي حتی د بيدل هزليات ليدلي وي نو به زموږ خوشحالخان هم نه پروي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

وطني خوشحال خان :-

د وطن مینه او د خپلي خاوري محبت لکه چي د انسان په خټه کي سته، پښتانه خو په خاص ځېر د وطن سره مینه لري، دوی متل کړی دی چي : " هر چاته خپل وطن کشمیر دی".

خوشحال خان هم د خپله غره سره ډېره مینه لري د ده عمر د وطن د خاوري په ساتنه کي تېر سوی دی او ځان یې پر دغه خاوره وژلی دی. خوشحال خان ډېر وختونه د خپلي خوږې مېني په بېلتون لیري په هند کي تېر کړي او د وطن غوښتو په تور د وطن د غرو او ونو او گلستان په ارمان خورا د ویر نارې وهي ، د ده زړه د وطن د مېني خوږمن دی، د بېلتانه سندري او کوکاري ځني خیژي :-

کـــه یو ځله مي رسید وسي تر سینده
نور دي مه وینم په تورو سترگو هنده
نه به سترگي د سړي په ما خوږې سي
نـــه یې مـــــاته په اوبو سي د چا تنده

خوشحال خان بېله خپله وطنه پر هیڅ ځای کي نه خوښیږي :-

د خوشحال د زړه خوښي نه سي بې سرایه
خپل وطن یې پر هــر چا باندي کشمیر کړ

خوشحا لخان د هند له بندیخانې څخه خپل وطن ته داسي سلامونه او د زړه احترامات استوي :-

که گذر پر خیرآباد وکـــــــــــړې نسیمه !
یا دي گښت وسي د سرای د سیند پر سیمه
په وار وار سلام ځـــــــــما ورته عرضه کړه
ورسره ځما د لـــــــــــــــوریه څو تسلیمه

... الخ ص ۲۳۷

خوشحال خان له بندیخانې څخه خپل د زړه اور او د بېلتون نارې او غلبلې تل وطن ته را استوي، او خپلي اوښکي د وطن په یاد بهوي :-

د ښو اوښي مي ویني سي ترې څـــاڅي
دا د تن جامه مي نه وي د اغــــــوستو
دا غزل چي د خوشحال ورسي تر سرایه
ښه یاران به یې نارې وکا په لــــوستو

وطن خو گران دی ولي چي هلته سړی زوکړی وي او د هغه ځای په اوبو او هوا لوی سوی وي، خاص بیا هغه وخت ډېر گران دی چي د سړي خواږه خپلوان او اشنایان هلته وي، یو عرب شاعر دا وطني فلسفه داسي ښیي :-

و من مذهبي حُب الدیار لاهلها
وللناس فی ما یعشقون مذاهب

خوشحال خان هم دغه فلسفه په ښه ډول څرگندوي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

چي پکي خــــواړه یــاران دي
پېښور تر هر دیار ښــــــــه
ښه په هند کي چـــنباګل دی
تر دا ګل د وطــــــن خار ښه
د سرای قدر نور چــــا نه زده
په خوشحال دی تر فرخار ښه

خوشحال خان په هند کي اوسي، د دې ځای حیات د ده په نظر کي یو دوزخ دی، د وطن په یاد داسي ژاړي :-

نور جهان سقر سو باندي سرای دارالقرار دی
کله به خوشحال دارالـــــــقرار لره وردرومي

د خوشحال خان وطن د پښتونخوا یو سپېره غر دی که څه هم دا ځای نور څوك نه خوښوي، مګر د ده په نظر کي داسي قدر لري :-

د وطن وني چندڼ اګـــــــر دي
خاوري یې واړه مښکو عنبر دي
که سرای و نورو وته سنـــګړ دی
کاڼي یې واړه ماته ســـره زر دي

خوشحال خان د مغولو د لښکرو او جګړو څخه په وطن کي ډېر په تنګ دی، د هغو د جهانګیرۍ حرص دا سپېڅلی پښتون په خپل غره کي هم نه پرېږدي، مګر دی د وطن حب دومره لري چي هیڅکله خپله خاوره غلیمانو ته نه سي پرېښوولای:-

درزی لا ګرز لري غچي ســـوزن لري
یو جمدر ګوتې خوشحال خـیرن لري
کوچ یې آسان دی مشکل هیڅ نه دی
غم د یارانو درد د وطـــــن لـــري

په دې ډول خوشحال خان یو حقیقي وطن دوست او پر مېنه مین پښتون دی :-

پښتني جوني دي زلفي باد ته نیـــــسي
چي شمال یې بوی راوړي په رنتبور کي

سیاح خوشحال خان :-

خوشحال خان یو سیاح او جهاندیده سړی دی، دی په ټوله هند کي ګرځېدلی او د مشرق په ډېرو ځایو کي یې سیاحت کړی دی، د ده تجربه او توریالیتوب او ادبي اقتدار هم په دغه سبب ډېر دی، پخپله وایي :-

(c) ketabton.com: The Digital Library

کوم ملك دی له ما پاته چي مـــــي پل نه دی پر ایښی
هر ځای به ورته یاد کړم که څوك سته سیاحت کړونی

د ده اشعار اکثر په نورو ځایونو کي ویل سوي دي، چي دا نو د ده جهانګردي راښیي، مثلاً په (۱۰۸۰ هـ) کال چي دی په کابل کي و، یوه بدله یې ویلې ده، چي په (۱۳۷) مخ کي سته، هلته وایي :-

پوره زر اتیا کلونه په کـــــابل کي
دا غزل مي پر بیاض باندي تحریر کړ

په دغه ډول خان یو جهاندیده او سیاح سړی دی.

مؤلف او لیکونکی خوشحال خان :-

خوشحال خان که څه هم د عمر ډېره برخه په جګړو او کشمکش کي تېره کړېده، او د توري د میدان بریالی او نامتو قاید دی، دغسي هم په علم او ادب کي ښه نوم لري، دی د پښتو ژبي پلار ګڼل کیږي، او ډېر کتابونه یې لیکلي دي، د ده کلیات او اشعار تر (٤٠) زرو بیتو پوري رسیږي او نور ډېر تالیفونه لري، چي اوس متاسفانه ورك دي. د اروپا مستشرقین تر سل جلدو پوري د ده تألیفات ګڼي او مسټر راورټي یې تألیفونه (۲٥۰) بولي[٤٠].

خوشحال خان د پښتنو تاریخ لیکلی او پارسي انوار سهیلي یې په پښتو د عیاردانش په نوم ترجمه کړی دی، او یو جلد کوچنی کتاب یې متفرق دیني مضامین لیکلي دي[٤١].

خوشحال خان د یادداښتو کتاب هم لري، چي افضل خان د ده لمسی په تاریخ مرصع کي حواله ورکوي[٤٢]. دغسي هم ده فضل نامه (د توري او قلم پر نزاع) لیکلې ده، او فرخنامه او ریاض الحقیقت هم د ده تالیفونه دي، چي اوس بالکل کمیافت دي[٤٣]. نور د ده کتابونه او تألیفونه دا دي :

باز نامه : چي د باز او د ښکار بحث دی.

هدایه : له عربي څخه پښتو سوې ده.

آئینه : مذهبي ابحاث دي، له عربي څخه په پښتو.

دستورنامه : د بګړۍ په باب کي ده.

صحت البدن : حفظ الصحه او طب دی.

دغسي هم راورټي انګلیسي مستشرق لیکي چي خوشحال خان یو راز مختصر نویسي او رزم نویسي ایجاد کړې وه، چي فقط د ده په کورنۍ پوري مخصوصه وه، بل څوك نه په پوهېده او نوم یې "زنځیري" و[٤٤].

په دې ډول خان یو زبردست لیکونکی او مؤلف و، افسوس دی چي د ده آثار ورك سوي دي.

د علم او ادب کورنۍ :-

خوشحال خان یوازي د پښتو ادب خادم نه دی، بلکي د ده د ادبي مکتب شاګردان او د ده د کورنۍ افراد هم اکثر فاضل او ادیبان پښتانه وه، د ده زامن او لمسیان او نور د کورنۍ سړي ټوله د علم خاوندان او د ادب د میدان سړي وه، چي د پښتو ژبي و ادب ته یې لوړ لوړ خدمتونه کړي دي، راورټي وایي چي : د دې علمي کورنۍ ښځي هم ادیباني

(c) ketabton.com: The Digital Library

وې، او دېوانونه د شعر لري، د خوشحال خان يوه ښځه چي د اشرف خان هجرې مور وه ، مشهوره شاعره او اديبه پښتنه وه، چي اشعار يې سته. د دې ادبي كورنۍ خدمات او علمي كارنامې ډيري دي، بهرام خان د خان زوی ښه ليكونكی و، پخپله خان وايي :-

عطارد دي نور قلم له لاسه كېږدي

چي په دا خوبي بهرام انشاء املا كا

نور د خان د كورنۍ مشهور ادباء او شعراء دا دي :

(١) اشرف خان :

هجري يې تخلص او د خان زوی دی، لوی د شعر دېوان لري، چي يوه برخه يې راورټي په گلشن روه كي چاپ كړې ده، او د ده د شعروڼه قريحه ښه ځني ځرگنديږي، دی په ١٠٩٣ هـ كال د مغولو لښكرو په بېجاپور كي د دكن بندي كی، او پسله لسو كالو حبسه هوري د وطن په بېلتون كي مړ سو، دی وايي(٤٥) :-

بې وطنه تنها پروت يم په غـــــربت كي

نن له ما سره همدم د صــــــــنم غم دی

د هيواد اشنا په سترگو لــــــيده نه سي

كه په خوب راته حاضر سي بس كرم دی

قاصدان له روهه نه راځي مدت ســـــو

ســـــــــلام باد رارسوي منت يې تم دی

(٢) عبدالقادر خان :-

د خوشحال خان زوی دی، چي په پښتو كي ښه ويل او لوی دېوان لري، ده د سعدي گلستان په پښتو په نوم د "گلدسته" ترجمه كړی دی، او بحر خفيف كي يې د جامي يوسف و زلېخا هم نظماً ليكلې ده، د دغو كتابو يو څو برخي مستر راورټي په گلشن روه كي چاپ كړي دي. يوسف و زلېخا يې په (١١١٢ هـ) تمام كړی دی. مسټر راروټي د "پښتو شعر په انتخاب" كي دی د (٦٠) كتابو مؤلف بولي، د آدم خان او درخانۍ كتاب هم ده ليكلی دی. عبدالقادر خان مقتدر اديب دی، چي د خپلي كورنۍ روڼ ستوری گڼل كيږي، دی وايي :

زه ختك د يار په غم تازه تازه ســـــوم

غوريه خېل رحمان كه سو ورځني ستړی

(٣) صدر خان :

د خان زوی و، تخلص يې صدر دی، دېوان هم لري، د نظامي خسرو او شيرين يې پښتو كړي دي، دی د عشق يو سبق د دنيا او مافيها له پاره كافي گڼي :-

د عشق يو سبق كافي دی

نور د كل جهان دفتر هيڅ

(٤) سكندرخان :

(c) ketabton.com: The Digital Library

د خوشحال خان زوی دی چي د مهر او مشتري مثنوی يې ليکلی، او د دېوان خاوند دی، دی وايي :-

مغني ګوتي په زېږ ږدي پـــــــــه بم هم
هم ساقي ســـــــــته هم بهار و صنم هم
که ناستي د يار د کوی په خاورو مومي
باغ بهار د سکـــــــــــندر دی ارم هم[٤٦]

(٥) ګوهرخان :

د خوشحال خان زوی او خاوند د دېوان يو ښه اديب دی.

(٦) افضل خان :

د اشرف خان زوی دی چي تاريخ مرصع يې ليکلی دی، بل تألیف يې علم خانه دانش او بل کتاب يې اسم کوفي دی[٤٧].

(٧) کاظم خان :

متخلص په شيدا چي د افضل خان زوی او د خوشحال خان کړوسی دی، شيدا هم د دېوان خاوند او مبتکر اديب دی، چي په (١١٣٥ هـ) کال زېږېدلی او په کشمير او سرهند او رامپور کې عمرونه تېر کړي دي، شيدا خوږ کلام لري، او د هند د محبوبانو ستاينه داسي کوي :-

په هندي اداء يې وکړې په ما چـاري
زه شيدا په زړه ساده د روه افغان يم

(٨) علي خان :

هم د خوشحال خان له کورنۍ څخه دی، لوی دېوان لري، زبردست شاعر دی، دا بيت له ده دی :-

زه درېسي درست شپه پټ ژاړم لــکه پرخه
ته سبا خندان لکه ګل واز ګرېوان د چا يې؟

لنډې دا چي له دغي کورنۍ څخه د پښتو زبردست او پياوړي اديبان وتلي، او هغه خدمت چي دې کورنۍ پښتو ته کړي دي، بل چا نه دي
کړي.

د خوشحال خان ادبي شهرت :-

خوشحال خان د پښتو شعر پلار او لومړی استاد ګڼل کيږي، خوشحال خان يوازي پښتانه نه پيژني، بلکي د اروپا محققين او پلټونکي پوهان يې ښه پيژني، په ټولو کتبخانو او علمي ځايو کي د ده دېوانونه سته، او څو تنو د ده ويناوي پخپلو ژبو ترجمه کړي دي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

اسلامي انسكلوپيډيا د ده په باب كي داسي ليكي :

"خوشحال خان توريالى او شاعر او مشهور خان و، د ده اشعار له وطنخواهۍ څخه ډك دي ... ص ۹۷٦ ج ۲".

دارمسټر فرانسوى مستشرق وايي : "خوشحال خان د توريالي توب او شعر روح ګډ درلود".

ابرهام ګريرسن انګليس وايي :

"خوشحال خان د خټكو توريالى مشر و، د ده شعر نسبت و نورو شاعرانو ته ډېرخوږ دى".

راورټي وايي :

"خوشحال خان د پښتو ډېر مشهور اديب دى، د ده اشعار په اروپا كې ډېر خوښ سوي دي، او قدر يې كوي".

سى اى بيدولف د ۱۷ قرن په اشعارو كي ليكي :

"خوشحال خان ډېر استعدا او فوق العاده پوهه درلوده، هيڅ مضمون نه دى پاته چي ده په شعر كي نه دي ويلي، د ده اشعار د وطن خواهۍ خوا لري، د حرب، عشق، مذهب، اخلاق او فلسفې څخه ويناوي كوي".

دا وه د اروپا د پوهانو افكار نسبت و خان ته، په پښتو كي د ده شهرت او ادبي منزلت پخپله پښتنو ته ښه اوڅار دي، تر دې حده چي د ده ويناوي د عوامو په خولو كي اوس د متلو پر ځاى ويل كيږي، مثلاً :

مه خوشحال واى مه خټك واى مه خاني واى
چچ په لاس كي مســلى واى خو ځوانى واى

وفات او وروستنۍ وينا:-

خوشحال خان د عمر په آخر كي چي ډېر سپين ږيرى سو، اپرېدو ته ولاړ، او عزلت يې وكړ، چي عمر يې (۷۸) كالو ته ورسېدى په ۲۸ د ربيع الاول (۱۱۰۰) هجري كال سم له (۱٦۹۱ ع) كال سره په ډېره ناكامي وفات سو، او پخپل مسكن كي چي سراى نوميږي د لوړو غرو په لمن كي ښخ سو (٤۷)، د خوشحال خان وروستنۍ وينا او آخرنى وصيت دغه و :

"ما هلته ښخ كړئ، چي د مغولو سيورى مي پر خاوره ونه سي، او د مغولو د سپرو د پښو ګرز مي پر هديره ونه لوېږي".

د هند فيلسوف علامه اقبال د پښتنو د دې نامتو مشر او اديب او فيلسوف دا وصيت په دې ډول نظم كړى دى :

كهول تجهـ سى اى همنشين دل كى بات
ده مدفن هى خوشحال خان كـــو پسند
اړا كر نه لائى جهان باد كــــــــوه
مغل شهسوارون كى ګرد ســــــــمند

خاتمه :-

خوشحال خان دا ډيري پيړۍ كيږي چي تر خاورو لاندي دى، مګر د ده نوم ژوندى دى، او هيڅكله نه مري، ده پښتنو ته د مليت لار ښوولې ده، ده د پښتنو مړه ژبه ژوندۍ كړې ده، د ده پښتنوالي په نوم قرباني كړې ده، دى د پښتنو

(c) ketabton.com: The Digital Library

لومړی توریالي او عالم او فیلسوف او ادیب او ملي سردار دی، که پښتنواله نه وي مړه، که پښتون ژوندی وي، که دا خاوره د پښتانه په نوم یادیږي، د خوشحال خان په نامه به د افتخار ځلي دریږي، او د پښتنو ځلمی نسل بې په نوم افتخار کوي، او په خوشحال خان به ویاړي.

ما دا کرښې د دې ښاغلي په نامه ولیکلې، ګوندي ځلمي پښتانه یې ولولي، او د ده روح ښاد سي.

رحماً الله علیه رحماً واسعاً

همېشه به پرې نارې وي د بلبــــــــلو
دا چې ساز کړ نن خوشحال په ویل باغ

پارسي اشعار :-

خوشحال خان په پارسي کي هم روانه طبعه لري، او خواره اشعار په دغه ژبه کي وايي، مګر د ملیت په مینه دی پښتو شعرونه غوره کوي، لکه چي په خپله وایي :-

پارسي شعر مي هم زده سلیقه لـــــــــــــرم د واړو
د پښتو شعر مي خوښ سه هر څوک خپل ګڼي ښاغلي

خوشحال خان په پارسي شعر کي کوهی یا روهی تخلص کوي، د ده ډېري پارسي بدلي سته، موږ له پاره د نمونې د ده څو بدلي دلته رانقل کوو:-

پیر ما از می پرستی تـــــوبه فرماید مرا
الله الله وقت گل این توبه مــــیشاید مرا
هر که از نـــــــظارهْ روی بتان منعم کند
پند او گـــــــیرم بدل در دل نمی آید مرا
شوق زلف یار دارم برجنون خـــویشتن
خودگواهی میدهم زنجیر می باید مــــرا
غم چو آتش دل سمندر وار میرقصد درو
راستی جز غم کنون خاطر نیاســـاید مرا
ازجفای خار بلبل برنمیـــــــــــگردد زگل
چون جفایش بیش بینم مهر افزاید مـــرا

نام لبت گرفتن شیرین کــــــــــــند دهانرا
خوشوقت آنکه بوسد پیوســـــــــته آن لبانرا
درد درون دلرا گر درکــــــشم بـــــــپوشم

(c) ketabton.com: The Digital Library

لیکن چه چاره سازم این چشـــم خون فشانرا
هر گفتگو که باشد جز ذکـــــــر روی آن بت
نامردم ار نه بندم زان گفتـــــــــــگو زبانرا
مجنون ذکر لیلی فرهـــــــاد و ذکر شیرین
در پیش شان چه خوانی صدگونه داستان را
نوبهار و می و معشوقه و جامست اینجـــا
زهد و پرهیز و ورع را چه مقامست اینجـــا
قصه کوتاه که در مذهب ما ای صوفـــــــی
غیر می هر چه بود جمله حرامست اینجـــا
یا رب آن مغبچه؟ را هیچ گزندی مرســـان
که برویش نگران خاص و عوامست اینجا
پیشم از مشك خطادم مزن ای باده فروش
که پر از نگهت آن زلف مشامست اینجـــا
شاه من تند مران رخش که بس مردم شهر
بهر نظارهْ تو بر در وبامست اینجـــــــــا

ازو دل برگرفتن کارمـــــــــن نیست
که از جان سیر گشـتن کار تن نیست
چمن را گر چه گلها بس شـــــگرفست
ولی همچو رخت گل در چـــمن نیست
مرا گوئی وصــــــف دهـــــــــانم
چه گویم چون درو جای سخـن نیست
من وسودای رویت تا که هســــــــتم
اگر چه خود ترا پروای من نـــــیست
چرا خوشحال را پرسی که چـــــــونی
مگر از چهرهْ او مـــــــــــبرهن نیست

حدیث روی او بامن بگوئید
به بلبل از گل و گلشن بگـــــــــگوئید
نه آن چشم و نه آن مژگان نه ابروست

(c) ketabton.com: The Digital Library

بلای دین و جان و تن بـــــــگوئید
ز ســـــــیل اشك من پروا ندارد
دلست این سنگ و یا آهن بــــگوئید
شب وصـــل است مو آنجا نـمانده
تو کی گنجی به پیراهن بــــگوئید
ز لعل شـــــکرین او نــــباتی
بکـــوهی میرسد من من بــگوئید

نیست دمی که نرگست فتنه بپا نمیـــکند
نیست شبی که دیده ام بیتو ژرا نمیـــکند
آنچه رو لعل تو کند آبحیات کی کـــــند
آنچه روز لف میکند مشـــك خطا نمیکند
نگهت زلف مشك بو میــــطلبم به آرزو
چون کنم این ترحمی باد صبا نمیـــکند
وقت بهار میرود بلبل خوشنوا بخـــــوان
دور نشاط گل چو عمر هیچ وفا نمیـــکند
روهی و جور مهوشان درد و بلای عاشقی
لذت درد یافته یاد دوا نمیـــــــــکند

لطف بی حد و بی عدد کــــردی
اینکه قتلم به تیغ خود کــــردی
تیغ تو آب زندگـــــانی داشت
کشتی و زنده ابد کـــــــردی
دل زمن خواستی و جـــان رادم
جان من باز گــــو که بد کردی
چه شرابیست اینــــکه روهی را
بیکی جرعه بی خرد کــــردی (۴۸)

(c) ketabton.com: The Digital Library

لمن ليکونه

۱. م‌تاريخ مرصع، حيات افغاني، خورشيد جهان، فخر افغاني، مرآت الافاغنه.
۲. حيات افغاني.
۳.

سن د هجر زر و پنځوس و
چي شهيد سو شهباز خان

٤. تاريخ مرصع او اسلامي دايرآ المعارف.
٥. د اولس قرن اشعار د سی آی بيډولف انګليس.
٦. حيات افغاني.
۷. هجري لوی اديب دی، دی وايي :-

بيجاپور هجري په خوب لـــــيدلی نه و
آخر پېښ سي هغه کار چي يې قضا کا

۸. تاريخ مرصع.
۹. شعر العجم ج ٥.
۱۰. مغنی اللبيب.
۱۱. د دوکتور راپوپورټ مبادي فلسفه.
۱۲. تاريخ فلسفه د حنا اسعد.
۱۳. مبادي فلسفه.
۱٤. فلسفآ الاخلاق.
۱٥. د ټي جي ډوبوتر د اسلام د فلسفې تاريخ ص ۱٥۱.
۱٦. علم تربيه د نوبخت.
۱۷. علم تربيه.
۱۸. حيات العلوم.
۱۹. کيميای سعادت.
۲۰. فلسفآ الاخلاق ص ۷.
۲۱. د کابل مجله، ص ۷۰٤ ج ٦.
۲۲. علم تربيه ص ۱۳.
۲۳. دا عربي بيت هم دغه عقيده ښيي : -
و ما هذه الاخلاق الاتـــــــبائع
فمنهن محمود و منهن مذموم

(c) ketabton.com: The Digital Library

۲٤. احیاء العلوم الدین.
۲٥. بل الانسان علی نفسه بصیره و لو القی معاذیره)الآیه(.
۲٦. زبدآ الصحایف.
۲۷. اخوان الصفا ج ۱ ص ۲۳.
۲۸. د علامه اقبال فلسفهٔ عجم ص ۱۰۹.
۲۹. کتاب الهند ص ۱٦ لیډن.
۳۰. د خیام کلیات الوجود.
۳۱. وګورئ المنقذ من الضلال د حضرت امام غزالي ص ۳۰.
۳۲. فلسفهٔ عجم.
۳۳. وګورئ حجآ الله البالغه د حضرت شاه ولي الله دهلوي.
۳٤. وګورئ کشف الضنون بیان دتصوف.
۳٥. شعر العجم ج ٥.
۳٦. وګورئ مخزن الاسلام د اخوند درویزه ننګرهاري.
۳۷. د پښتو شعر تاریخچه ص ۲۳ – ۲٤.
۳۸. ایچ، جي راورټي مقدمه د پښتو ګرامر.
۳۹. د پښتو شعر تاریخچه.
٤۰. راورټي.
٤۱. وګورئ تاریخ مرصع طبع د پادري هیوز په کلید افغاني کي.
٤۲. وګورئ د پادري هیوز د کلید افغاني مقدمه.
٤۳. د کابل مجله لیك د ښاغلي زمریالي ج ٦ ص ۲٤٤.
٤٤. ګلش روه د راورټي.
٤٥. د هیوز چمن بې نظیر.
٤٦. د هیوز کلید افغاني.
٤۷. د هیوز کلید افغاني او د سرحد مجله.
٤۸. د خوشحال مرغلري د ۹ مخ څخه تر ۸٤ یم پوري، ۱۳۱۷ د کندهار چاپ.

Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library